Prijs van dit nummer 6,50 euro

De drukpers *blijft!* – **de AS 197**

DE DRUKPERS *BLIJFT!*

DE AS 197

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

45ste jaargang, nummer 197, voorjaar 2017.
De AS verschijnt in drie of vier afleveringen per jaar (in totaal minimaal 190 blz.) en is een uitgave van Stichting de AS, Emmen. ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: IBAN: NL02 TRIO 0198 0821 50; BIC: TRIONL2U
t.n.v. Stichting de AS, Emmen.
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro.
Los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerstvolgende nummer, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 2186, 7801 CD Emmen.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, André de Raaij, Martin Smit, Anita de Waal (eindred.), Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Jan Bervoets, Igor Cornelissen, Marianne Enckell, Jeronimo Reyes (gedichten), Willy Verhoysen, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com

DRUKWERK

Een aantal boektitels waar wij in de AS *een recensie aan hadden willen wijden bleek wat betreft inhoud dermate interessant, dat een uitgebreidere bespreking dan normaal ons gerechtvaardigd leek. In de vorm van een aantal artikelen wordt in dit nummer aan deze boeken nu ruim aandacht besteed.*
Opmerkelijk genoeg viel dit samen met een discussie die al enkele malen speelde binnen de redactie: wat moet er worden van de AS *in dit digitale tijdperk? Moeten we alleen digitaal of moeten we nog nummers op papier blijven maken? De kosten van drukken en verzending blijven stijgen en bereiken we op het net niet meer jongere lezers? Inmiddels hebben we alle verschenen nummers van* de AS *op het web beschikbaar gemaakt, zodat ieder die kan lezen en inzien (zie www.tijdschrift-de-as.nl). De redactie meent dat de digitale mogelijkheden weliswaar een ondersteunende functie kunnen vervullen bij het maken van het tijdschrift, maar dat een papieren versie – die zeker ook nadelen biedt – op dit moment absoluut niet vervangen kan worden door een alleen digitale uitgave.*
De AS *heeft al eerder aandacht aan schrijvers, boeken, uitgevers en uitleenbibliotheken besteed. Zie bijvoorbeeld* de AS *177/178* – Negentiende jaarboek, de AS *157* – Schrijvers en Anarchisme, de AS *141* – Boeken *en* de AS *145* – Atalanta. *Het blijft een belangrijk onderwerp voor ons.*
Een aantal voorbeelden uit de rijke geschiedenis van het anarchistische drukwerk gecombineerd met enkele hedendaagse illustreren dit standpunt en ondersteunen dat naar onze mening ook. Deze voorbeelden worden in deze AS *beschreven.*
Martin Smit & Jaap van der Laan

HET BOEK WAS BETER

Pleidooi voor anarchistisch drukwerk

Martin Smit & Jaap van der Laan

De geschiedenis van het anarchisme is onlosmakelijk verbonden met die van het gedrukte anarchistische woord. Vanaf het ontstaan van de beweging in de negentiende eeuw was het duidelijk dat het uitdragen van ideeën niet mogelijk was zonder gebruik te maken van de drukpers. Anarchisten hebben altijd kranten, tijdschriften, brochures, pamfletten en affiches gebruikt om hun ideeën te verspreiden, commentaar te leveren, het kapitalisme aan te vallen, te protesteren of nieuws uit de beweging te brengen. Maar hoeveel nut hebben gedrukte anarchistische media nog in dit digitale tijdperk? Kan de drukpers binnenkort mee met het grof vuil en gaan we allemaal digitaal? Blijft een kleine groep liefhebbers van gedrukte media krampachtig vasthouden aan wat sommigen ouderwetse verspreidingsmogelijkheden noemen? Of zijn de mogelijkheden juist nog lang niet uitgeput? Is het papier als mogelijkheid tot lezen, kennisname, en bewaren van anarchistisch gedachtegoed op zijn retour?

BOEKEN EN BROCHURES

Het belang van anarchistisch drukwerk, gecombineerd met het idee van de verspreiding van de anarchistische filosofie, is uitermate essentieel. Dat blijkt uit talloze voorbeelden uit het verleden. Zonder nu een opsomming te willen maken van anarchistische uitgeverijen of tijdschriften in Nederland, hoeven we alleen maar te kijken naar de productie van de Roode Bibliotheek, later de Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling, van Gerard Rijnders, die tussen 1904 en 1942 honderden anarchistische boeken en brochures het licht deed zien. Niet alleen de uitgaven van Rijnders, maar ook een tijdschrift als *De Vrije Socialist*, tientallen brochures van uitgeverijen als De Albatros (van Anton Constandse) of De Fakkel van Henk Eikeboom, bereikten meer lezers dan de daadwerkelijke oplagecijfers laten zien. Een krant of brochure werd vaak door hele gezinnen gelezen en dan doorgegeven aan familieleden, buren of medearbeiders. Een brochure met een oplage van enkele duizenden – niet ongebruikelijk voor de oorlog – had zo een lezerspubliek van een veelvoud daarvan.

NIEUWSFUNCTIES

In de negentiende eeuw zagen veel anarchisten de waarde van het gedrukte woord al vroeg in. Niet zelden waren zij zelf afkomstig uit het drukkersvak, zoals Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), een der 'aartsvaders' van het anarchisme. Hij werkte in zijn jonge jaren als leerling op een drukkerij en werd later corrector. De Duitse anarchisten Rudolf Rocker en zijn levensgezellin Milly Witkop leerden voor de Eerste Wereldoorlog zelf loodzetten toen ze geen drukkerij meer konden vinden die de tijdschriften die zij in Londen mee uitgaven, wilde drukken. Zo konden ze zelf hun bladen drukken.

De traditionele anarchistische media hebben zo'n honderdvijftig jaar gefunctioneerd en functioneren ook nu nog. Anarchistische tijdschriften bestaan gelukkig nog en nieuw anarchistisch werk verschijnt gewoon in boekvorm. Met de opkomst van het internet zijn de nieuwsfuncties van anarchistische tijdschriften wel veelal overgenomen door blogs en sociale media. Dat heeft zijn tol geëist: het gerenommeerde tijdschrift *Freedom* bijvoorbeeld, nog opgericht door Kropotkin, moest er enkele jaren geleden mee stoppen.

Vanuit anarchistisch perspectief commentaar leveren via een blog, daar is natuurlijk niets op tegen en een website kan een waardevolle, ondersteunende rol vervullen bij de exploitatie van een uitgeverij of tijdschrift. Het lijkt er echter niet op dat het internet ook de plaats van tijdschriften en boeken kan innemen. Door internet en digitalisering lijkt de ondergang van anarchistische media zeker niet ingezet. Het internet of de e-reader biedt zonder twijfel talloze voordelen, maar een aantal kenmerken van een boek kan het nooit wegnemen: het persoonlijke genot van het lezen, het voelen en/of ruiken van het papier, en het belangrijkste: het menselijk brein neemt een tekst nu eenmaal makkelijker op vanuit een boek dan vanaf een beeldscherm. Het lezen van een boek brengt auteur en lezer dichterbij elkaar dan een scherm. Voelt de lezer zich met papier niet dichter bij de auteur staan? En juist veel schrijvers zien hun werk liever op papier verschijnen, dan te moeten schrijven voor de vluchtigheid van een website. Die vluchtigheid hebben boeken niet, je kunt ze lezen en herlezen. Ze blijven hetzelfde en omdat er meer exemplaren van zijn is de kans dat ze allemaal verloren gaan klein. Ze zijn als het ware gestolde geschiedenis.

ANTIQUARIATEN

Via antiquarensites als Abebooks of Antiqbook is het tegenwoordig makkelijk zoeken naar een bepaalde titel. Nieuwe titels zijn gemakkelijk via Amazon te bestellen. Voor uitgevers is het eenvoudig en goedkoop om via sites en sociale media hun titels onder de aandacht te brengen. In de periode tussen het verdwijnen van de linkse boekwinkels in de jaren tachtig en de opkomst van het internet, was het voor linkse uitgevers lastig om kopers te vinden. Potentiële afnemers kunnen nu met het nalopen van diverse sites een gewenste titel achterhalen. Maar je moet dan op zijn minst wel auteur of titel of een trefwoord weten.

Het onbekommerd snuffelen in een antiquariaat is met het verdwijnen van veel antiquariaten vrijwel verdwenen. Soms trof je op die manier toevallig net dat boek of een brochure, waarvan het bestaan je niet bekend was. Dit fenomeen, dat een lezershart sneller doet kloppen, overkomt je niet snel bij het zoeken op internet. Het is er nog wel bij een bezoek aan de alternatieve boekenmarkt in Gent of de Anarchist Book Fair in Londen, waar zowel uitgevers van nieuwe titels als handelaren in tweedehands anarchistische boeken hun waren aanbieden. Het is opmerkelijk en verheugend in dit internettijdperk, dat bij beide de bezoekersaantallen op zijn minst constant zijn of zijn toegenomen. Dat is geen teken van een hang naar het verleden of platte nostalgie, maar het bewijs van een oprechte belangstelling voor het tastbare gedrukte woord. Elders in deze *AS* is te lezen hoe uitgeverijen als Grasswurzellrevolution en Edition AV bewust doorgaan met het uitgeven van boeken en niet overschakelen op digitaal produceren. Ook de Engels/Amerikaanse uitgeverij AK Press, goed voor enige tientallen titels

per jaar, zet voldoende exemplaren af om te kunnen voortbestaan.
Mogelijk is *crowdfunding* voor nieuwe anarchistische uitgaven een mogelijkheid. Het nieuwe Nederlandse literaire tijdschrift *Das Mag* is met crowdfunding ontstaan en zou anders niet tot stand zijn gekomen. In 1977 al wist het Engelse anarchistische tijdschrift *Zero* door middel van crowdfunding, en dat zonder sociale media, duizenden ponden voor de financiering voor hun tijdschrift in te zamelen. In deze *AS* een korte schets daarvan.

UITGEVEN

De financiële kant van de uitgave van een tijdschrift of brochure was in het verleden altijd problematisch. Hoe is de financiering van een uitgave rond te krijgen en hoeveel exemplaren moeten er dan verkocht worden om op zijn minst quitte te spelen? Dat gold vóór de oorlog al, maar ook nog in de jaren zeventig en tachtig. Omdat het drukken bij commerciële drukkers vaak te kostbaar was of omdat een drukker zich niet wilde inlaten met gezagsondermijnend drukwerk, was het dikwijls noodzaak een eigen drukpers aan te schaffen. En wanneer een uitgave tegen een aantrekkelijke prijs op de markt gebracht moest worden, dan was een hoge minimale oplage verreist, waarbij het verkoopresultaat nog maar afgewacht diende te worden. In de jaren zeventig, toen het offsetdrukken bij een commerciële drukker veelal geen problemen meer opriep en het anarchisme weer volop in de belangstelling stond, haalde bijvoorbeeld een brochure als *Emma Goldman over syndicalisme, geweld en socialisme* (Anarchistiese Uitgaven, 1979) maar liefst twee drukken met een totaaloplage van vijftienhonderd exemplaren. *De AS* bereikte in haar beginjaren oplages van zo'n tweeduizend exemplaren per nummer.
Succesvoller nog dan AU was uitgeverij Pamflet, vooral dankzij enkele boektitels van Anton Constandse, die enkele malen herdrukt werden (zie het artikel van Boudewijn Chorus in deze *AS*). Anarchisme stond in links Nederland in die dagen volop in de belangstelling. Ook gevestigde uitgeverijen stortten zich op de markt. Het Wereldvenster, Van Gennep, de Arbeiderspers en zelfs Bruna kwamen met boeken van anarchistische auteurs.
De anarchistische uitgevers in Nederland van de jaren tachtig zoals Pamflet, AU en Spreeuw, bestaan niet meer. Momenteel geven alleen Kelderuitgeverij, Atalanta en Dick Gevers met zijn uitgeverij Iris nog incidenteel boeken en brochures uit. Tegenwoordig is het met printing-on-demand mogelijk oplages van enkele tientallen exemplaren te maken, waarbij de kostprijs per boek betrekkelijk laag blijft. Dat maakt het bijvoorbeeld voor Kelderuitgeverij in Utrecht en uitgeverij Tumult in Brussel mogelijk enkele titels per jaar uit te geven. Voor een klein publiek, want verspreiding via het circuit van de linkse- en vrouwenboekwinkels is bijna geheel verdwenen.

ROOFDRUKKEN

Anarchistische uitgevers maakten gestencilde uitgaven en drukwerk en lieten affiches en pamfletten drukken, vóór de oorlog ook ander drukwerk als ansichtkaarten en kalenders. Desnoods verschenen uitgaven als roofdruk. Om auteursrechten maakte men zich niet al te druk. Anarchistiese Uitgaven verkocht in de jaren zeventig enkele duizenden exemplaren van de roofdruk *Bakoenin over anarchisme, staat en diktatuur*, samengesteld door Arthur Lehning, oorspronkelijk een uitgave van Boucher in Den Haag. AU ontving een brief van uitgever Boucher waarin hij stelde dat het blijkbaar in de lijn van een anarchistische uitgeverij lag een dergelijke uitgave te publiceren, dat hij niet van plan was er actie tegen te ondernemen, maar dat hij wel graag enige exemplaren wenste te ontvangen.
Toen distributeur Bas Moreel in 1979 een brochure uitgaf met een tekst van Lehning zonder deze om toestemming te vragen, werd hij enige tijd later door Lehning gebeld. Moreel verwachtte de wind van voren te krijgen maar Lehning zei: 'Ik begrijp dat u een brochure met een tekst van mij heeft uitgegeven. Wilt u mij onmiddellijk drie exemplaren sturen!'

VERSPREIDING

Vóór de oorlog vond de verkoop van boeken en brochures voornamelijk plaats op manifestaties, debatavonden en lezingen. Maar de belangrijkste verkoopmethode liep via een systeem van bij de uitgever aangesloten plaatselijke depothouders. Lezers konden een jaarabonnement nemen op de te verschijnen uitgaven en maandelijks hun uitgave bij de depothouder ophalen. Voor de Roode Bibliotheek van Gerhard Rijnders was dit de voornaamste afzetmethode.
Hier en daar werd in winkeltjes revolutionair materiaal verkocht. Henk Eikeboom deed voor de oorlog op diverse adressen in Amsterdam halfslachtige pogingen een anarchistische boekwinkel op te zetten. Ondanks het onder de toonbank verkopen van erotische literatuur kon hij het hoofd nauwelijks boven water houden. In de jaren twintig bestond in de Cornelis Trooststraat in

Amsterdam de 'revolutionaire boekhandel De Orkaan', waar zelfs Duitse anarchistische uitgaven verkocht werden.
Toen in de jaren zeventig de linkse en vrouwenboekwinkels opkwamen, werden de afzetmogelijkheden ruimer. Zo rond 1980 telde Nederland zo'n veertig van dergelijke winkels, sommige op huiskamerformaat, andere met een meer professionele uitstraling, van Rood Geboekt in Leeuwarden, Slagerzicht in Groningen, De oude Mol in Nijmegen, het Fort van Sjakoo in Amsterdam tot De Tribune in Maastricht, de Vrije Boekhandel in Breda en De Rooie Rat in Utrecht. Leverancier van honderden boeken, brochures en tijdschriften aan deze winkels was de literatuurverspreiding van de onvermoeibare Bas Moreel, korte tijd voortgezet door Sylvia van

der Berg in Leeuwarden en vanaf 1980 tot 1986 door Harpo Distributie in Leeuwarden. Toen de belangstelling voor het linkse boek halverwege de jaren tachtig sterk daalde, verdwenen de meeste linkse boekwinkels. De Rooie Rat sloot als een van de laatste in 2016 haar deur. Momenteel zijn alleen nog het Fort van Sjakoo in Amsterdam en Rosa in Groningen over.

ARCHIEVEN

De rijke hoeveelheid drukwerk in allerlei verschijningsvormen die de geschiedenis van het anarchisme heeft opgeleverd, wordt gelukkig voor het nageslacht bewaard in diverse archieven, beschikbaar voor historisch onderzoek. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis bewaart veel anarchistische en socialistische kranten, tijdschriften en persoonlijke archieven. Daarnaast zijn er anarchistische archieven in Appelscha (AAA) en in Gent (Anarchief) beide door vrijwilligers in stand gehouden.[1] Het CIRA, een documentatiecentrum in Lausanne, heeft zich toegelegd op het bewaren van vooral Spaans-, Italiaans en Franstalig anarchistisch archiefmateriaal en bezit een enorme collectie. Marianne Enckell van het CIRA komt in dit nummer aan het woord over de geschiedenis van anarchistisch drukwerk en haar drukkers.

Diverse bibliotheken, met name in de Verenigde Staten, bewaren collecties en archieven van vooraanstaande figuren uit de anarchistische beweging. De Emma Goldman Papers bijvoorbeeld – haar persoonlijke archief, brieven en manuscripten – worden bewaard in de universiteitsbibliotheek van Berkeley University.

Bij een aantal archieven en bibliotheken wordt getracht het materiaal te digitaliseren, maar voltooien daarvan zal nog jaren duren. Gelukkig bestaat de mogelijkheid archiefstukken, tijdschriften of boeken in facsimile te herdrukken met behoud van de oorspronkelijke vorm en omvang. Elders in deze *AS* een beschrijving van een facsimileherdruk van archiefmateriaal van Guy Debord.

Bij onderzoek kan een gedigitaliseerd archief onmogelijk de papieren bron vervangen, hooguit een hulpmiddel daarbij zijn. Een digitale inventaris kan de toegang vergemakkelijken. Wie daadwerkelijk onderzoek doet in archieven begrijpt beter de context van het archief en loopt minder het risico zaken over het hoofd te zien dan wanneer het digitaal wordt geraadpleegd. Bovendien, overname van documenten is niet altijd secuur. Veel burgerlijke-standarchieven bijvoorbeeld worden tegenwoordig door vrijwilligers gedigitaliseerd, dankbaar werk dat de toegankelijkheid vergroot, maar ook neemt de kans op onjuiste overname toe. De onderzoeker kan in het daadwerkelijke archief zaken makkelijker controleren. Via het scherm is hij afhankelijk van de door anderen ingebrachte inhoud, mogelijk met onjuiste gegevens.

HACKEN

Een nadeel van het digitaliseren van documenten, post en aantekeningen, dus van digitaal gebruik in het algemeen, is het toegenomen gevaar op ongewenste bezoekers.

Een overheid kan met geheime afluister- en controlediensten steeds vaker inzicht krijgen in internetgebruik van de aangeslotenen. In hoeverre wil je als internet- en mailgebruiker toestaan dat men je lees-, surf- en bestelgedrag en e-mailverkeer in de gaten kan houden?

Anarchistische, maar ook communistische, uitgevers hebben altijd de belangstelling van justitie en politie gehad. Het vooroorlogse archief van de Centrale Inlichtingen Dienst (de voorloper van de BVD) maakt meerdere malen melding van *De Vrije Socialist*.

De Rotterdamse revolutionair Piet Honig vertelt in zijn memoires[2] hoe hij rond 1900 met een vriend in Nederland gedrukte Duitse revolutionaire pamfletten naar Duitsland smokkelt, omdat het drukken van revolutionaire teksten in Duitsland niet mogelijk was.

In 1965 nog werd het eerste nummer van *Provo* door de politie in beslag genomen. Begin jaren tachtig was de repressieve tolerantie echter zo ver gevorderd dat men exemplaren van *De Vrije Socialist* met een majesteitsschennend omslag liet voor wat ze waren. De redactie had gehoopt dat een inbeslagname voor wat extra reclame zou zorgen, maar dat gebeurde niet.

Wel kwamen tot eind jaren tachtig rechercheurs van het Bureau Lijnbaansgracht bij Athenaeum Nieuwscentrum in Amsterdam met lijstjes in de hand nummers van *De Zwarte*, *Bluf* en *de AS* aanschaffen. Een inmiddels afschafte werkwijze want dankzij geavanceerde afluistertechnieken en hackmethodes is het voor NSA, AIVD, politie en justitie gemakkelijk telefoons af te luisteren, emailverkeer in de gaten te houden, personen te volgen en in te breken in computers van particulieren, organisaties en uitgevers.

ANARCHISTISCHE BIBLIOTHEKEN

In de beginjaren van de anarchistische beweging waren uitleenbibliotheken een noodzaak omdat voor arbeiders boeken te duur waren om aan te schaffen. Een enkele maal vind je antiquarisch nog een boek met stempels en nummer van zo'n bibliotheek, zoals van de Handwerkers Vriendenkring of van een andere uitleenbibliotheek.

Het fenomeen van anarchistische bibliotheek is de laatste jaren weer in opkomst. In dit digitale tijdperk is dat opvallend. In Gent bestaat al vele jaren een uitleenbibliotheek. In Amsterdam bestaat al jaren de bibliotheek van de Anarchistische groep Amsterdam. In Nijmegen bestaat eveneens een anarchistische bibliotheek en onlangs is in Utrecht ook een bibliotheek van start gegaan. Dit soort bibliotheken kunnen een wisselwerking vervullen met anarchistische teksten die op het internet te vinden zijn, zoals bij The Anarchist Library of Anarchisme.nl

SOCIALE MEDIA

Tijdschriften over allerlei onderwerpen, voor diverse doelgroepen, maken voor promotie gebruik van de sociale media. Vanuit het oogpunt van een redactie vaak noodzakelijk en onlosmakelijk verbonden met deze tijd en de mogelijkheden die de digitale wereld biedt. Opvallend zijn daarom enkele recente initiatieven waarbij juist niet gekozen wordt voor een digitale poot. Het nieuwe Nederlandse tijdschrift voor journalistieke achtergronden *Argus* wil alleen een papieren versie produceren. De Engelse uitgeverij Penguin geeft sinds enkele jaren het tijdschrift *The Happy Reader* uit, gevuld met interviews met schrijvers, acteurs of kunstenaars die niet tot de mainstream behoren. De redactie is autonoom en ook al is Penguin een van de grootste uitgeverijen ter wereld, het tijdschrift is geen verlengstuk van de publiciteitsafdeling van de uitgeverij. De oplage bedraagt wereldwijd slechts vijfduizend exemplaren en eenmaal uitverkocht wordt een nummer

niet herdrukt. Voor het tijdschrift wordt geen reclame gemaakt, men heeft geen website en aan Twitter en Facebook doet men niet. Inmiddels zijn acht nummers verschenen die allemaal zijn uitverkocht.

Dit voorbeeld is natuurlijk van een andere orde en op een andere schaal dan de uitgave van een anarchistisch tijdschrift, maar het geeft aan dat deelname aan sociale media geen must hoeft te zijn. De voorkeur van de makers gaat uit naar een papieren versie van het tijdschrift. Ook de auteurs zelf zien hun bijdragen liever gedrukt dan op een beeldscherm.

Een digitaal tijdschrift is een vluchtig medium en heeft een relatief beperkte houdbaarheid. Een papieren blad heeft die beperking niet. Ook de vermelding van digitale bronnen brengt risico's met zich mee: websites verdwijnen of worden herzien, zijn niet altijd gebruiksvriendelijk en af en toe slecht toegankelijk. Daarbij worden opslagmethodes telkens vernieuwd. Wie nog iets op een floppy heeft staan, kan die beter weggooien. De usb-stick wordt alweer vervangen door de cloud, mogelijk een nieuw doelwit voor hackers.

De mogelijkheden die internet, digitale opslagmogelijkheden en sociale media kunnen het uitgeven van anarchistisch drukwerk ondersteunen, maar deze niet vervangen. Met name de verspreiding van uitgaven is met het internet makkelijker geworden. Belangrijk blijft natuurlijk dat de boodschap van het drukwerk duidelijk is.

NOTEN

(1) Zie www.anarchy.be/anarchief/ – (2) Piet Honig, Herinneringen van een Rotterdams revolutionair, Utrecht 2005.

DE PRIJS VAN LOOD

Marianne Enckell

CIRA, anarchistisch archief, Lausanne

In zijn voorwoord van de Bibliographie de l'anarchie (Bibliografie van de anarchie), *gepubliceerd door Max Nettlau in 1897 stelt Elisée Reclus: 'Ik moet bekennen dat ik niet wist dat we zo rijk waren. De belangstelling voor deze verzameling, die nog niet compleet is, heeft me enorm verrast. De anarchistische ideeën, gewetensvol ontwikkeld tot hun huidige vorm, zijn pas zo recent ontstaan dat je je makkelijk kan voorstellen dat ze uit een periode komen dat de propaganda nog heel eenvoudig was. Ongetwijfeld is het grootste deel van de documenten in deze bloemlezing gedoemd te verdwijnen en ze verdienen het zelfs nauwelijks om te worden bewaard. Maar sommige werken zullen van bijzondere betekenis zijn in de geschiedenis van de negentiende eeuw (…). Vanaf nu zal niemand, vriend noch vijand, kunnen beweren ons niet te kennen.'*

Op dat moment was er nauwelijks een halve eeuw verstreken sinds er enkele boeken (Proudhon) en tijdschriften (Bellegarrigue en Déjacque) over anarchisme waren verschenen; en vijfentwintig jaar daarvoor begon de anarchistische beweging pas gestalte te krijgen, op het congres van Saint-Imier in 1872. Sindsdien voerden de anarchisten onophoudelijk 'propaganda in geschrifte' met enorme moeilijkheden! Totaal anders dan in de huidige situatie, waarin tal van tijdschriften er even mooi uitzien, zoals *Libre Pensamiento* (Vrije gedachte), met een vierkleuren omslag, vol illustraties, een professionele opmaak en een verkoopprijs van ettelijke euro's. Het kostte grote offers om de paar centimes te vinden om een krant of een brochure te kopen of een paar honderd frank om die uit te geven!

In 1879 begonnen Kropotkin, Dumartheray en Herzig in Genève met de uitgave van *La Révolte* (De opstand) met drieëntwintig franc op zak; de oplaag bedroeg drieduizend exemplaren, de verkoop van het eerste nummer bracht tweeduizend op, waardoor het vervolg verzekerd was.

ZETTEN

Vanaf nr. 286 (New York, 24 maart 1894) gebruikt de krant *Liberty* van Benjamin Tucker[1] een nieuwe typografie, die anders is dan het naast elkaar plaatsen van de tekst in drie kolommen. Tucker legt aan zijn lezers uit dat de opmaker kleine spaties tussen de woorden moet toevoegen om één strakke achterkantlijn te vormen, terwijl bij de opmaak 'als een vlag' steeds dezelfde spaties gebruikt worden en de spatieblokken eenvoudig aan het einde van de regel worden toegevoegd. Dat is aangenamer voor het oog en veel goedkoper, vooral bij gebruik van de pas uitgevonden linotype (een zetmachine, vert.); er kunnen zo meer boeken gepubliceerd worden, omdat het zetwerk door iedereen gedaan kan worden.

Het enige risico zou zijn dat het postkantoor deze methode als ketters zou veroordelen en zou weigeren de krant te distribueren: 'De staat heeft wel vreem-

dere dingen gedaan,' voegt Tucker er ironisch aan toe.
Maar typografie is toch niet zo'n simpele vaardigheid. In 1905 geven de gebroeders Max en Siegfried *Nacht in Londen. Le Chansonnier international du Révolté* (Internationaal liedboek voor de opstandeling) uit, vierenzestig bladzijden in negen talen, voor de prijs van dertig centimes, twee shilling of acht dollarcent.
'Deze bloemlezing van de meest bekende revolutionaire liederen in de verschillende talen,' schrijven zij in het voorwoord, 'wordt zeker met vreugde ontvangen door de zwervende anarchist, die van land naar land trekkend zich onder anderstalige kameraden bevindt en op deze manier kan delen in het enthousiasme door met hen de liederen over vrijheid en opstand mee te zingen …. En zo geloven we dat we met deze uitgave tegelijkertijd ook een beetje hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de internationalistische geest.
De liederen zijn tijdens zwerftochten door heel Europa opgetekend en verzameld en ze zijn gezet in een waarlijk opstandige typografie, die op illegale wijze is verkregen en waarmee een aantal Duitse en Russische anarchisten hebben leren zetten.'
Dat 'leren' is bij wijze van spreken, gezien het aantal drukfouten en onnauwkeurigheden in de brochure!
In Moulins gaf Jules Vignes in 1908 *La Torche* (De Toorts) uit, 'in het begin gepubliceerd als gelatinekopieën, later gedrukt, gebruik makend van een sortering versleten drukletters die voor de prijs van het lood waren gekocht.'[2] Hierop zouden tot 1958 nog vijf of zes andere titels volgen.
In Genève publiceert Louis Bertoni zesenveertig jaar lang, zonder onderbreking, *Le Réveil / Il Risveglio* (De Wekker). Hij doet iedere twee weken het zetwerk in zijn eigen kamer, behalve wanneer hij in de gevangenis zit, en brengt dan de opmaakframes naar de drukker en vervolgens de kranten naar de post.
In Lausanne wordt in 1906 een communistische drukkerij opgericht om het weekblad *La Voix du peuple* (De stem van het volk) te laten verschijnen – elders zullen er ongetwijfeld nog meer van zulke drukkerijen zijn geweest; om nog maar te zwijgen van de clandestiene drukkerijen in tijden van dictatuur; van de mobiele drukkerijen van de colonnes van Machno of van Durutti en van de illegale publicaties op doorslagpapier.

De ouderen onder de lezers herinneren zich de stencils en de moedervellen, het rapen en nieten… Al die documenten, die nu bijna niet meer te ontcijferen zijn; gelukkig zijn ze tegenwoordig door de digitalisering makkelijker toegankelijk.[3]
Het waren armoedige en bijeengeraapte drukkerijen, maar er werd met toewijding en verbeeldingskracht gewerkt! De kranten verschijnen met verzorgde titels en koppen, ze verzekeren zich van de medewerking van schilders en tekenaars, ze publiceren houtgravures, ook al schiet de kwaliteit van het eindproduct tekort. De achtentwintig nummers van *La Feuille* (Het blad) van Zo d'Axa, dat in Parijs 1897-1898 verscheen, bevatten allemaal een paginagrote tekening van Théophile Steinlen of een andere kunstenaar met tekst aan de achterkant.
De kop van *El Incontrolado, periodico anarquistal* (De Onbeheerste, anarchistisch tijdschrift), gepubliceerd ergens in Spanje in januari 1938, is versierd met mannetjes die doen denken aan de tekeningen van Robert Crumb veertig jaar later. De plaatjes van schaars geklede dames die met een fakkel zwaaien blijven langer in het geheugen hangen, dan de betekenis van het symbool.
Zo zou ik eindeloos kunnen doorgaan. Joseph Ishill, een leerling-typograaf uit Roemenië, emigreert in 1909 naar New York en drukt, naast zijn werk, het bulletin van de Ferrerschool *The Modern School*, voordat hij in de loop van vijftig jaar, ongeveer tweehonderd met de hand gezette boeken uitgeeft, met buitengewone illustraties, in een heel beperkte oplage; een anarchistische bibliofiele schat. De zusjes Olivia en Helen Rosetti, die Kropotkins brochure *Oproep aan de jeugd* hebben gelezen, richten in de kelder van hun familiewoning in Londen een drukkerij in en geven vanaf 1891 *The Torch* (De Toorts) uit; de zussen zijn dan zestien en twaalf jaar oud…

VERSPREIDEN, REDIGEREN

Al snel hebben de kranten een internationale verspreiding, ook al is hun oplage heel bescheiden. Voor het *Bulletin de la Fédération jurassienne* (Bulletin van de Jurafederatie, 1872-1878), melden zich abonnees vanuit de hele wereld bij Adhémar Schwitzguébel, graveur in Sonvilier (kanton Bern, Zwitserland). Er zijn echter slechts enkele tientallen abonnees[4], bijvoorbeeld in de Elzas, in België, in Spanje, in Italië, die regelmatig vijf frank per jaar betalen. In 1877 wordt als propaganda een vijftigtal exemplaren gratis verzonden naar cafés en kranten in de regio; aan anarchistische en socialistische kranten in Verviers, Antwerpen, Berlijn, Leipzig, Hamburg, Amsterdam, Den Haag, Barcelona, Mexico, Milaan, Siena, Rimini, Alexandrië in Egypte, naar kameraden in Patras in Griekenland, naar Lissabon, Madrid, Montevideo, Londen, in de staat Iowa of naar de gevangenis van Capua Vetere in Italië, waar Errico Malatesta vastzit, maar ook aan professor Eugen Dühring aan de universiteit van Berlijn.
Mannen en vrouwen werpen zich op als journalist, sturen correspondentie en vertalen inlichtingen of brieven die van ver komen.
In *La Voz de la Mujer* (De stem van de vrouw), met als ondertitel *Ni dios, ni amo, ni marido* (Noch god, noch eigenaar, noch echtgenoot, Buenos Aires 1896-1897) ondertekenen de vrouwelijke redacteuren met een voornaam; elders wordt ondertekend met initialen of pseudoniemen. René Bianco heeft toch nog zo'n achtduizend ondertekeningen, die hij in tweeduizend kranten en tijdschriften tussen 1880 en 1983 is tegengekomen, kunnen identificeren. De signatuur van Sébastien Faure en van Kropotkin staat in meer dan honderd tijdschriften; Elisée Reclus, Bakoenin, Malatesta, Charles Malato, Han Ryner, Louise Michel, E. Armand, Hem Day en Jean Grave hebben geschreven of zijn geciteerd in meer dan vijftig publicaties. Tweederde van de genoemde personen heeft slechts in één tijdschrift gepubliceerd en waarschijnlijk nergens anders.
Mensen leren schrijven zoals zij leren spreken in het openbaar; om propaganda te maken voor de anarchistische ideeën. Zoals je ook leert lezen en luisteren: een groot aantal militanten vertelden hoe zij – omdat ze op school hadden leren lezen als kind – de krant voorlazen aan ouderen, op de werkplek, in de wijk.

Soms hadden anarchistische kranten een armzalige inhoud, zelfs met herhalingen wanneer er een nummer vol moest, en werden er citaten of uittreksels van boeken geplaatst. Maar je moet

ze helemaal uitlezen: over het algemeen staan juist op de laatste bladzijde onderaan 'de administratieve verslagen en mededelingen en (…) persoonlijke notities die gericht zijn aan ver uiteen wonende militanten, de oproepen tot solidariteit, aankondigingen dat kameraden vrijgelaten worden of gevangen gezet zijn, oproepen voor discussiebijeenkomsten of feesten.'[5] Zo getuigen de kranten van het leven van de beweging, de contacten, het politieke werk, de netwerken.

BEWAREN

Er hoeft op deze plaats geen lijst met publicaties te worden gegeven; dat hebben anderen al gedaan en hun werk is te raadplegen via waardevolle links[6] en die links worden nog steeds verrijkt met nieuwe ontdekkingen – gevonden in politiearchieven, in nog niet doorzochte bibliotheekkasten, ja zelfs ingemetseld of onder de vloer.

Wat een archivarissen-geduld hebben kameraden gehad bij het opbouwen van de bibliotheken van groepen, van hun persoonlijke collecties, op geheime bergplaatsen! Lucien Grelaud vond onder de planken van een vloer van een huis dat hij voor een klant opknapte een collectie tijdschriften van Proudhon, die hij aan het CIRA in Lausanne doneerde. Het archief van Edgard Leuenroth in Brazilië was ingemetseld in een muur en heeft zo de dictatuur onbeschadigd overleefd. En dankzij Solon Amoros kennen we een honderdtal kranten en bulletins die in de twee jaar na de dood van Franco zijn verschenen. Hij heeft de bladen opgespoord en gedateerd. (Hij verzamelde ze indertijd ter plekke; misschien zijn er later nog wel andere gevonden.) Zonder hem zouden deze kleine blaadjes, vaak met de titel *Boletin CNT numero zero* (nulnummer van het bulletin), in de catalogus zijn opgenomen onder 'zonder plaats of datum' en dus in feite onbruikbaar zijn.

Het Centre International de Recherches sur l'Anarchisme (CIRA, Internationaal centrum voor onderzoek naar het anarchisme, in Lausanne) heeft momenteel meer dan vierduizend tijdschrifttitels gecatalogiseerd.[7] De *Drapeaux noirs*, *Bandera negra*, *Bandiera nera* (Zwarte vlag) zijn er te raadplegen in een tiental talen; de vlag wordt soms een vod (*Back Rag*), soms slechts een draadje (*Schwarzer Faden*). En de kleur zwart wordt geassocieerd met tal van symbolen. Naast de beroemde kat bestaat een hele zwarte menagerie (de Franse mol, de Japanse hagedis, de Amerikaanse draak of rat, de Griekse of Duitse haan, de Spaanse kraai, het Braziliaanse schaap of de Phoenix); afgezien van zwarte rozen groeien er zwarte tulpen, distels en rammenassen, *L'Ami noir* (De zwarte vriend) wandelt met Duitse en Belgische zwarte weduwen. Naast *La Croix Noire* (het zwarte kruis) liggen een zwarte hamer of een zwarte lantaarn. In de zwarte ruimte laten zon en sterren een zwart licht schijnen op de ideeën, de stemmingen, de strijd, en zelfs op de kunst (in het Turks), de waarheid en het aandeel (in het Russisch). Er wordt geschreven met zwarte inkt op zwarte pagina's onder een zwart masker…

FINANCIEREN

Publicaties waren soms ook het resultaat van duistere praktijken. Severino Di Giovanni, een Italiaanse anarchist die in 1923 naar Argentinië was geëmigreerd om het fascisme te ontvluchten, is een ongeduldige en sombere propagandist, 'die het geweld idealiseerde', zoals zijn biograaf Osvaldo Bayer hem kenschetst.

Naast andere bloedige directe acties ontdoet hij banken van geld om twee mooie delen *Scritti Sociali* (sociale geschriften) in het Italiaans van Elisée Reclus,[8] met een verzorgde typografie, sierletters en elegante versieringen aan de onderkant van de bladzijden, portretten en reproducties uit te geven. Di Giovanni deelt de kleine oplage gul aan vrienden uit.

De legende wil dat Di Giovanni die methode zou hebben geleerd van Durruti, die met zijn kameraden enkele jaren tevoren dit middel zou hebben gebruikt om de activiteiten van de beweging te financieren: haal het geld waar het zich bevindt en herverdeel het. In het voorjaar van 1925 zouden ze in Mexico dankzij de geldkist van een textielfabriek een anarchistisch weekblad hebben laten verschijnen en scholen op rationalistische grondslag hebben geopend. Zij hadden al geld naar Frankrijk gestuurd voor het opzetten van het *Oeuvre internationale des éditions anarchistes* (Internationaal œuvre van anarchistische uitgaven) en de *Librairie sociale internationale* (Internationale sociale bibliotheek). Er werden daar weinig vragen gesteld over de herkomst van de donaties die uit de lucht kwamen vallen.

Voor hen was de prijs van het drukwerk hoog; door het gevaarlijke spel moesten Durruti en zijn kameraden regelmatig op de vlucht, Di Giovanni werd ervoor gefusilleerd.

Nog wat later vonden anarchistische boekhandelaren en uitgevers in Nederland en België een andere uitweg: ze verbonden de uitgave en verkoop van militante lectuur met die van gastronomische, erotische en zelfs pornografische werken. Onder de klanten van de winkel 'Aux joies de l'esprit' (De vreugden van de geest) in de mooie Brusselse Galérie du Commerce, bleven sommigen rond de vitrines of de dozen met afgeprijsde boeken staan, maar anderen schoven een gordijn opzij dat toegang gaf tot een onopvallend kamertje – alvorens bij de kassa van Hem Day een stapel Franstalige anarchistische uitgaven af te rekenen.

Tijdschriften met betaalde reclame zijn zeer zeldzaam. De financiering kwam meestal uit de zakken van de lezers. *L'Agitatore* ging er in 1898 prat op: 'De financiering en continuïteit van deze uitgave is alleen maar gegarandeerd door de armoede van haar medewerkers, want een miljonair kan hoogstens zijn rijkdommen beschrijven!'

EN WAARVOOR DIENT DIT ALLES?

'Wij arbeiders richten onze tijdschriften op om onze vijanden te bestrijden en om onze ideeën te verspreiden. Die publicaties ontstaan vaak in een beklagenswaardige staat van bloedarmoede (…) Enkele belangeloze vrijwilligers zetten zich er met een toegewijde ijver voor in en wanneer zij het blad zien groeien, schept het in hen de wil om de strijd voort te zetten en het verlangen om te overwinnen,' stelt Fraternidad (Broederschap, Madrid) in 1927.[9] En Kropotkin, om hem weer eens te citeren, beschrijft in zijn memoires de sfeer zoals die er was bij het lanceren van *Le Révolté*: 'Socialistische kranten hebben nogal eens de neiging uitsluitend te gaan klagen over de heersende situatie. De onderdrukking van de mijnwerkers, de fabrieksarbeiders en de boeren wordt uitvoerig verhaald; de ellende en de lijdensweg van de arbeiders ten tijde van de stakingen worden in geuren en kleuren verteld; hun hulpeloosheid in de strijd tegen de werkgevers wordt benadrukt, en deze opeenvolging van hope-

loze situaties, zwart op wit, heeft een zeer deprimerende invloed op de lezer. Om dat effect weer wat af te zwakken kan de redacteur alleen teruggrijpen op vlammende bewoordingen, die zijn lezers tot enthousiasme en geloof moeten inspireren. Ik vond echter dat een revolutionaire krant vóór alles die symptomen moet registreren die overal als voorboden van een nieuw tijdperk te vinden zijn, het begin van nieuwe sociale levensvormen, de toenemende weerstand tegen verouderde instellingen. Deze symptomen moeten in de gaten gehouden worden, met elkaar in nauw verband worden gebracht en zo gegroepeerd dat de grote weifelende massa de onzichtbare en vaak onbewuste steun gewaarwordt die progressieve ideeën alom vinden, wanneer een gedachteopleving plaatsvindt in de maatschappij. De voornaamste plicht van een revolutionaire krant moet zijn: sympathie opwekken voor het warm kloppend hart van de mensheid over de hele wereld, voor haar strijd tegen eeuwenlang aangedaan onrecht, voor haar pogingen nieuwe levensvormen uit te werken. Het is de hoop en niet de wanhoop die revoluties tot een succes maakt.'[10]

(Vertaling: Jan Bervoets.)

NOTEN

(1) Zie bijvoorbeeld http://www.bibliothekderfreien.de/lidiap/eng/index.htm, een opmerkelijke poging om een inventarisatie te geven van oude en recente anarchistische tijdschriften die (min of meer geslaagd) on line zijn. – (2) René Bianco, Regards sur l'édition libertaire en France, in *La culture libertaire*, Lyon 1997. – (3). Zie bijvoorbeeld de eerste nummers van *Noir et Rouge on line* (met heel veel andere nummers op de site la-presse-anarchiste.net. – (4) Een lijst van abonnees in *Bulletin*, Amsterdam IISG, Archives Fédération jurassienne, dossier 11. – (5) Ismaël Zosso, *Le verbe magique*, Cahiers d'histoire du mouvement ouvrier 17, Lausanne 2001. – (6) Enkele voorbeelden: Spanje Francisco Madrid, *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*, Barcelona 1989, http://cedall.org/Documentacio/Castella/cedall203410101.htm. Fernando Gomez Pelaez, *De Soli a Frente libertario, publicaciones libertarias en el exilio, in El movimiento libertario español, pasado, presente y futuro.* Ruedo Ibérico, 1974. Rolf Dupuy, *Clandestinité libertaire en Espagne: 1. La presse*, Bulletin du CIRA-Marseille, 1995. Zo ook de catalogi van anarchistische documentatiecentra. Voor Franssprekende landen: Het repertorium van tijdschriften door René Bianco is online te raadplegen en voorzien van verbeteringen en een index: bianco.ficedl.info. Ander pionierswerk is dat van Leonardo Bettini: Bibliografia dell'anarchismo: periodici (1872-1971), Firenze 1972, René Bianco, Ronald Creagh, Nicole Riffaut-Perrot, Quand le coq rouge chantera. Anarchistes français et italiens aux Etats-Unis d'Amérique: bibliographie, Marseille en Montpellier 1986; en er zijn er nog veel andere in tal van andere talen. – (7) www.cira.ch/catalogue – (8) Buenos Aires, I libri di Anarchia, 1930. – (9) Aangehaald door Francisco Madrid, op.cit. – (10) Kropotkin, *Memoires van een revolutionair* (deel VI hoofdstuk 7) De Bilt/Utrecht 2013.

ANARCHISME IN KLEUR

Het Engelse tijdschrift Zero

Martin Smit

In het voorjaar van 1979 verbleef ik korte tijd bij de woongroep van het collectief vrijwilligers dat de anarchistische boekwinkel Rising Free in Londen draaiende hield. Behalve dat ik mij verbaasde over de hoeveelheid internationale anarchistische boeken, brochures en tijdschriften die er werden verkocht, kreeg ik het opmerkelijke verhaal te horen over het tijdschrift Zero*, dat een half jaar daarvoor haar voorlopig laatste nummer had gepubliceerd.*
In 1977 vond een groepje anarchisten in Londen dat toenmalige anarchistische tijdschriften als Freedom *en* Black Flag *niet genoeg aandacht gaven aan actuele anarchistische thema's. Gezocht werd naar mogelijkheden dan maar zelf een nieuw tijdschrift op te zetten waarin voor deze punten wel aandacht zou zijn. Voorwaarden: de financiering moest van te voren al rond zijn en het tijdschrift moest er beslist mooi uitzien. Slechts zeven nummers verschenen er uiteindelijk van* Zero*, toen was het geld op.*

UPPER STREET

Zero ontstond vanuit de anarchistische boekwinkel Rising Free, 182 Upper Street, in de Londense volkswijk Islington. In het laatste kwart van de negentiende eeuw en voor de Tweede Wereldoorlog was de wijk volgestroomd met arbeiders die er goedkope woonruimte vonden en bood het een bloeiend uitgaansgebied voor de minder gefortuneerde Londenaren. Vanwege de relatief goedkope huisvesting en de mogelijkheden voor kleinschalige bedrijfjes was het tevens een wijk waar zich veel allochtonen, afkomstig uit de voormalige Engelse overzeese gebiedsdelen, hadden gevestigd.
In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw was Upper Street een middelpunt van radicaal links. Behalve Rising Free waren in de straat Sisterwrite, de eerste feministische boekwinkel in Engeland, de trotskistische boekhandel Pioneer Books en de socialistische boekwinkel Red Books gevestigd. Het collectief van Rising Free weigerde publicaties te verkopen van nationalistisch getinte bevrijdingsbewegingen als de PLO, het Eritrese bevrijdingsfront, de IRA of Polisario, een houding die de winkel op veel kritiek van diverse linkse groeperingen kwam te staan.
Het multiculturele aspect van de wijk was voor het neofascistische National Front een reden om met enige regelmaat protestmarsen door te wijk te houden, waarbij menigmaal winkeltjes van allochtonen het doelwit van het Front waren. Vaak draaiden deze marsen uit op gewelddadige confrontaties met de politie. Ook Rising Free werd enkele malen belaagd door de neofascisten. Tijdens een mars van het National Front lag ik met de bewoners van het pand op het dak, stenen onder handbereik in het geval van een aanval, maar gelukkig gebeurde er die avond niets.

ACTUELE THEMA'S

De boekwinkel, met een rijk aanbod aan linkse en revolutionaire boeken en tijdschriften, draaide geheel op vrijwilligers

en was tevens een verzamelpunt en postadres voor veel actiegroepen. Bij de vrijwilligers en bij klanten van de winkel groeide de behoefte aan een anarchistisch tijdschrift dat een andere inhoud zou bieden dan *Freedom* en *Black Flag*. *Freedom* bood vooral anarchistische theorie, gebaseerd op de oude grondslagen van het anarchisme en volgde een nogal behoudende koers met weinig aandacht voor actuele thema's. *Black Flag* richtte zich met name op de ondersteuning van anarchistische gevangenen. Het kwartaalblad *The Cienfuegos Anarchist Review* (1976-1980) van Stuart Christie publiceerde voornamelijk uitgebreide recensies van verschenen anarchistische boeken en achtergrondverhalen bij deze uitgaven.

Actuele actiepunten als de opkomst van de politiestaat, anarchafeminisme, abortus, antikernenergie, opvoeding en onderwijs, kwamen in deze bladen nauwelijks aan bod. De initiatiefnemers stond een tijdschrift voor ogen wat betreft thematiek zou moeten lijken op het bekende tijdschrift *Anarchy* (1961-1970, zie *de AS* 183), een maandblad dat aan actuele en dagelijkse thema's volop aandacht had besteed. Een tijdschrift moest bovendien in de losse verkoop niet te duur zijn en er aantrekkelijk uitzien. Een voorbeeld was het Canadese anarchistische blad *Open Road* (1976-1990), in kleur gedrukt op krantenpapier. Het formaat was A4, dan open te vouwen tot pagina's A3, vergelijkbaar met de wijze waarop zoals in de eerste jaren het Amerikaanse tijdschrift *Rolling Stone* verscheen en in Nederland de eerste jaargangen van *Muziekkrant Oor*.

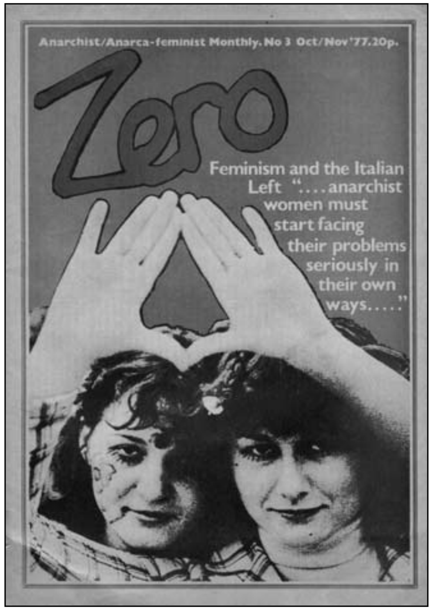
NETWERKEN

Ideeën genoeg, maar de financiering was een probleem. Een lening was uitgesloten, maar wat te denken van een inzamelingsactie? Berekend werd dat bij een krant van twaalf A3-pagina's de drukkosten ruim vierhonderd Engelse pond per nummer zouden bedragen (een pond was toen ongeveer tien gulden). Dankzij een klassieke vorm van netwerken en contacten met vrienden, actiegroepen en gulle gevers, slaagde men erin ruim drieduizend pond op tafel te krijgen, ondanks dat er geen voorbeeld van het te verschijnen blad voorhanden was. Dat betekende dat er in ieder geval zeven nummers gemaakt zouden kunnen worden. Het was een vorm van *crowdfunding* avant la lettre. Dat was bij de financiering van anarchistische uitgaven nog niet eerder voorgekomen. Sociale media bestonden nog niet dus via pamfletten, mondreclame en andere tijdschriften werden oproepen gedaan een bijdrage te storten. Zowel voor de makers als voor de gevers een aanzienlijk risico. Immers, het was niet zeker of het streefbedrag gehaald zou kunnen worden. Inzamelingsacties en steunfondsen bestonden natuurlijk al wel, maar dat was altijd voor al bestaande uitgaven. Dat het bedrag gehaald werd is vooral opmerkelijk omdat de gevers geen enkel beeld hadden van wat er uiteindelijk zou gaan verschijnen.

FELLE KLEUREN

Het eerste nummer van *Zero* verscheen in juni 1977, in een oplage van een paar duizend exemplaren (de exacte oplage is niet meer te achterhalen), verkoopprijs twintig pence. Behalve in het Verenigd Koninkrijk was het ook te koop in Canada, de Verenigde Staten, Australië en Nieuw Zeeland. Het bevatte een coverartikel over de wijze waarop

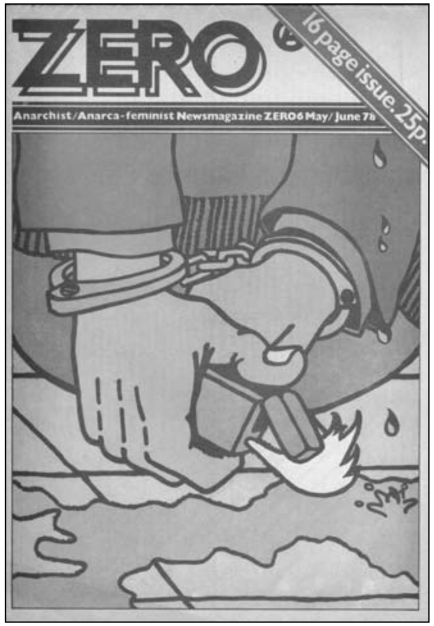
Spaanse anarchisten zich na de dood van Franco opnieuw organiseerden en een artikel over de Mujeres Libres en veel losse nieuwsberichten. Verder pagina's met aankondigingen van lezingen en actiebijeenkomsten en een pagina met adressen van linkse boekwinkels, libertaire groepen in Engeland, uitgeverijen, kraakcontacten en vrouwen- en mannengroepen. Niet alleen de inhoud was vernieuwend maar ook de vormgeving was grensverleggend in de anarchistische wereld van tijdschriften.
De voorpagina had een foto in zwart-wit en een rode steunkleur. Vanaf het tweede nummer werd de omslag in twee felle kleuren gedrukt, bijvoorbeeld oranje/groen of bruin/blauw.
Dit kwam ook op de tekstpagina's terug: zoals groene tekstblokken met een oranje kop.
In de nummers daarna volgden onder meer artikelen over de repressie in de BRD, vrouwenstrijd in Italië, het eerste vrouwenfestival in Engeland en een filosofisch getint artikel over de vraag of het vroeg-anarchistische antiautoritaire denken nog wel toepasbaar was in de huidige tijd.
Het tijdschrift had door haar korte berichten en foto's het karakter van een snel geproduceerd pamflet. Echter door haar gebruik van kleuren, de illustraties van Clifford Harper en een overzichtelijke, niet dominante en prettig leesbare vormgeving, sprong het juist in het oog. Tussen al het saaie grijze stencilwerk en de zwart-wit gedrukte pamfletten, brochures en andere bladen, trok *Zero* meer dan gewone aandacht in de rekken van de linkse boekwinkels.
Het was ook de bedoeling dat het blad op straat verkocht zou worden, op markten en bij stations, maar ondanks herhaalde oproepen voor straatverkopers, was hiervoor weinig belangstelling.
Als redactieadres stond het adres van Rising Free vermeld. Namen van redactieleden werden niet genoemd. Medewerkers waren onder anderen postbode Dave Morris (die later door het MacDonald's concern aangeklaagd zou worden wegens smaad, bekend geworden als de MacLibel-zaak), activist en cartoonist Phil Ruff, illustrator Clifford Harper en Sarah, Vince en Steve van Rising Free.

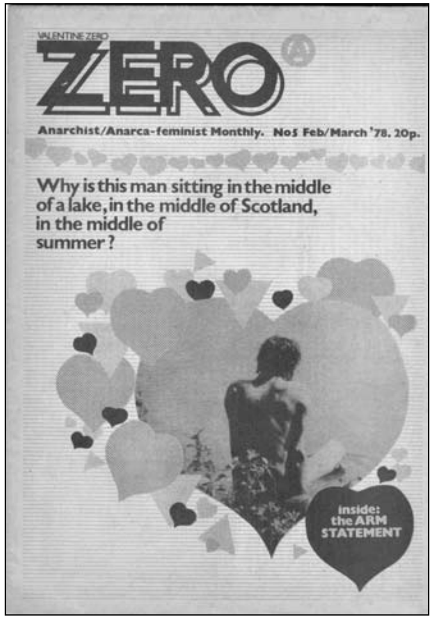

PERSONS UNKNOWN

In 1977/78 ging veel energie, tijd en geld van het Rising Free-collectief en de redactie op aan acties voor de vrijlating van de Ierse anarchist Ronan Bennett (tegenwoordig een gevierd schrijver) en Black Flag-activiste Iris Mills. Beide waren gearresteerd op verdenking van

het voorbereiden van bomaanslagen tegen ‘persons unknown’, gevolgd door de arrestatie van nog eens vier anarchisten. De solidariteitsgroep nam de naam Persons Unknown aan. Er werd geld ingezameld voor publiciteit en eventuele borg. Bennett en Mills werden uiteindelijk in 1979 vrijgesproken.
Niet alleen deze zaak had veel geld opgeslokt. De drukkosten van de door Rising Free uitgegeven herdruk van het boek *The Revolution of Everyday Life* van Raoul Vaneigem bleek een te zware kostenpost. Achteraf bleek het een onhandige zet deze uitgave te bekostigen met geld uit de financiën van *Zero* en Rising Free. De boekwinkel kon haar leveranciers niet meer betalen en kreeg niet meer geleverd. In 1983 viel het doek.

DONATIES

In het najaar van 1978 probeerde *Zero* de succesvolle crowdfundingsactie te herhalen. In nummer 7 (augustus/september 1978) was een inlegvel gevouwen waarin opgeroepen werd tenminste één pond per persoon te doneren. Wanneer duizend donateurs bereid waren die bijdrage te storten, zou het blad weer op te starten zijn. Tweehonderd donateurs brachten zevenhonderd pond bijeen. Tweehonderd pond te weinig om een basis te kunnen vormen om verder te gaan. De zevenhonderd pond zijn opgegaan aan het aflossen van schulden van Rising Free. Een voortzetting van *Zero* zat er helaas niet meer in.

VEREENIGING ANARCHISTISCHE UITGEVERIJ

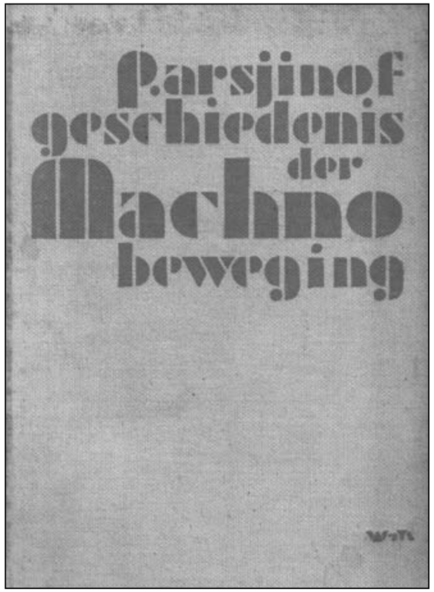
Jaap van der Laan

De Vereeniging Anarchistische Uitgeverij (VAU) is een van de belangrijkste vooroorlogse anarchistische uitgeverijen. Van 1934 tot 1940 verschenen zeker twintig titels. Daarnaast werden een groot aantal uitgeversrestanten via de VAU verramsjt. De VAU-uitgaven zijn vrijwel allemaal ook nu nog interessant om te lezen en een aantal ervan zijn echte klassiekers geworden.

De boeken van de Roode Bibliotheek en de uitgaven van de Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling (BOO), beide van Gerhard Rijnders, vond je in de jaren zeventig nog regelmatig op de rommelmarkt waar ik iedere zaterdag naar toeging. De kenmerkende goedkope bandjes vielen direct op in de dozen en stapels boeken. Er was niet veel belangstelling voor; alleen Domela Nieuwenhuis, Kropotkin en Bakoenin waren in trek want die zag je weinig.
Een van de eerste boeken van een andere anarchistische uitgeverij die ik vond was *Geschiedenis der Machno beweging* van P. Arsjinof. Het was een uitgave van Anarchistische uitgeverij De Boemerang, de uitgeverij van de in 1933 (her) opgerichte Vereeniging voor Sociaal Anarchistische Actie (SAA). Het boek was met zichtbare aandacht en liefde gemaakt, gedrukt op goed papier en gebonden in een linnen band met de titel in krachtige rode letters erop gedrukt; een mooi bandontwerp van Wybo Meyer. Het zag er geheel anders uit dan de op vergeeld houthoudend papier gedrukte deeltjes van de Roode Bibliotheek en het beschreef een belangrijk stuk anarchistische geschiedenis.
Al snel vond ik ook andere uitgaven, nu met als uitgever Vereeniging Anarchistische Uitgeverij, veelal met fraai vormgegeven omslagen door Luc Kisjes, die ook verschillende voorkanten voor *De Moker* tekende. Boeken zoals *Achter prikkeldraad en tralies* in twee delen van Rudolf Rocker (1936), *Sexualiteit en Nieuwe Cultuur* van W. Reich (1939), *Het Sociaal-Anarchisme* van Alexander Berkman (1935), *De economische organisatie van de Revolutie. Hoe wij leven en hoe wij zouden kunnen leven in Spanje* door Diego Abad de Santillan (1937) en het kinderboek *De Looden Soldaat* (1935). Niet alleen zagen die boeken er goed uit, ze waren ook goed leesbaar en van veel groter belang dan de meeste van de romannetjes en herdrukken die Rijnders uitbracht.
In de loop van de jaren vond ik nog meer titels, soms ook uitgaven die klaarblijkelijk door de VAU verramsjt waren, zoals Upton Sinclairs *No Pasaran! Zij zullen er niet doorkomen* (1937).

HENK EIKEBOOM

Wat was die VAU voor een uitgeverij? *De Geschiedenis der Machno beweging* was uitgegeven en deels vertaald door Henk Eikeboom (Amsterdam 1898, Neuengamme/Sandbostel 1945). Henk is een bekend vooroorlogs propagandist en organisator. Pszisko Jacobs schreef in 1986 een niet erg kritische biografie over Henk Eikeboom die vooral gebaseerd is op interviews die hij had met mensen die Henk goed gekend hadden. Henk

Eikeboom had eerder andere uitgeverijtjes gehad zoals De Fakkel en Bureau Astra. Met de SAA richtte hij de Anarchistische Uitgeverij De Boemerang op. In 1934 ontstond hieruit de Vereeniging Anarchistische Uitgeverij met als doel: 'door uitschakeling van elk particulier winstbejag, goedkoop en in massa goede propagandalektuur onder het publiek te brengen.'

Je kon lid worden en 8 cent (voor een ingenaaid) of 12 cent (voor een gebonden boek) per week betalen en dan ontving je iedere drie maanden zonder verdere kosten de boeken die de VAU uitgaf. Achterin *Het Sociaal-Anarchisme* werden voor de leden van de VAU nog een aantal andere brochures en dergelijke aangeboden die bij De Fakkel en de SAA waren verschenen, zodat de VAU in feite een voortzetting lijkt van Henk Eikebooms eerdere uitgeverij De Fakkel. De verenigingsstructuur met abonnees moest voor een financieel solide basis zorgen. Enigszins vergelijkbaar met hoe de Wereldbibliotheek destijds was opgezet. Achterin de VAU-uitgaven staat ook een lijst met vertegenwoordigers in het hele land, waartussen je bekende namen uit de anarchistische (jeugd-)beweging terugvindt. Dat abonnementssysteem werkte goed, weten we dankzij een rapport van de politiespion van de Centrale Inlichtingen Dienst. Van de VAU zijn geen papieren archieven bewaard gebleven en er staan alleen enkele berichten over de VAU in *De Arbeider*. Maar in het CID-verslag nr 5 van 1935 valt te lezen: 'Meer succes heeft de S.A.A. met de op haar initiatief in 1934 gestichte Vereeniging Anarchistische Uitgeverij (V.A.U.) gehad.

Op initiatief van de S.A.A. werd op Zondag 24-2-1935 te Amsterdam een vergadering gehouden van de Amsterdamsche leden/aandeelhouders. Het totaal (aantal leden) bedroeg toen plm. 450, terwijl de financieele en materiele positie alleszins bevredigend genoemd kon worden. Op voorstel van de S.A.A. werd deze instelling geconsolideerd, waartoe een motie met algemeene stemmen werd aangenomen, luidende : "De S.A.A. stelt zich in het belang van een verder functioneeren van de V.A.U. voor, dat de aandeelhouders besluiten zich voortaan te beschouwen als lid van de V.A.U. De contributie der leden werd vastgesteld op 8 cent per week en per lid, waarvoor dan iedere drie maanden een boek zal worden verstrekt per Maart 1935." (…)

Het Secretariaat is gevestigd bij Hendrik Willem EIKEBOOM, Postbus C 320. Sinds de oprichting van de V.A.U. zijn verschenen:

le. "De Geschiedenis van de Machnobeweging" in een oplaag van 1250 ex

2e. "De Looden Soldaat" in een oplaag van 1100 exemplaren en

3e. "Het Sociaal-Anarchisme" in een oplaag van 1250 exemplaren.'

Klaarblijkelijk zijn de eerste uitgaven verschenen doordat mensen een aandeel genomen hadden in de uitgeverij. En interessant is dat de oplages van de eerste boeken worden genoemd.

Tot 1938 verschijnen er met regelmaat nieuwe titels en groeide de VAU. In *De Arbeider* van 26 juni 1937 wordt meegedeeld dat er elfhonderd leden zijn.

SPLITSING IN DE VAU

In 1938 gaat het mis. De VAU is geen kleine vereniging meer en de financiële belangen groeien. Henk Eikeboom heeft, net als Rijnders, moeite zijn eigen financiën te scheiden van die van de organisaties waarin hij actief is. Over het algemeen is er in de beweging geen bezwaar tegen dat hij valse kwitanties int of zelfgeschreven fel realistische, gestencilde boekjes van onder de toonbank in zijn winkel door zijn (ex)partner laat verkopen. Maar geld van de beweging ten eigen bate aanwenden kan echt niet. Zo is hij al eerder, in 1927, na een conflict wegens financiële malversaties uit het bestuur van de Internationale Antimilitaristische Vereeniging (IAMV) gezet.*

Henk krijgt het aan de stok met een aantal nieuwe bestuursleden, waarvan Theo Harsman de woordvoerder is. Zij willen inzage in de boeken maar Henk wil geen inzage geven omdat daarover niets in de statuten van de VAU staat. In het CID-rapport Overzicht nr. 1 van 1939 wordt deze ruzie uitgebreid besproken en er blijkt dat, na diverse vergaderingen en verschillende circulaires van beide kanten aan de leden, de VAU splitst in een VAU-groep Harsman, die ik verder in navolging van Pszisko Jacobs in zijn boek *Henk Eikeboom, Anarchist*, VAU-Plutarchus noem, en een VAU-groep Eikeboom.

Ik citeer uit het CID rapport van 1939 over de groep VAU-Plutarchus: 'Door het bestuur werd reeds uitgegeven het boek getiteld "Dictatuur der leugen" in een oplaag van 1000 exemplaren. Hiervan waren in September 1938, 300 exemplaren verkocht. In November is een tweede boek verschenen onder den titel "Kameraad Peter!", terwijl is aangekondigd, dat het derde boek, onder den titel "Sexueele problemen" binnenkort zal verschijnen. In een circulaire d.d. 1 December 1938 deelt het bestuur hier-

* Dit conflict wordt door Pszisko Jacobs niet vermeld in zijn biografie. Het wordt o.a. besproken in de CID-rapporten van 1927.

omtrent mede: "Sedert wij 28 October j.l. de uitgave van dit werk hebben aangekondigd, is het aantal abonnees slechts met een 40-tal toegenomen en daardoor gestegen tot het nog altijd zeer onvoldoende aantal van 450. Op de betalingen van dit geringe aantal abonnees kan de VAU zich geen vaste financieele basis vormen.'
Eikeboom gaat ondertussen ook verder onder de naam VAU, maar zijn rol als uitgever is uitgespeeld. Het bestuur van de VAU-groep Eikeboom verklaart dat de beheerder Eikeboom geen functie meer heeft binnen de uitgeverij. Maar omdat de administratie met de leden goeddeels overgegaan was naar de VAU-Plutarchus komen er nauwelijks nog titels uit bij de VAU-groep Eikeboom.
Het is onduidelijk of die vierhonderdvijftig leden van de VAU-Plutarchus uit het CID rapport kloppen. Het zou wel kunnen passen bij de mededeling dat er van *Dictatuur der leugen* driehonderd ex emplaren van de oplage van duizend verkocht zijn. Wellicht zijn de eerder genoemde aantallen leden in *De Arbeider* van de dan nog ongesplitste VAU te hoog.
In 1939 verschijnt nog één uitgave van de VAU-groep Eikeboom, *Nationalisme en Cultuur*, het belangrijkste werk van Rudolf Rocker, in een uitstekende vertaling van Jeanne de Jong. Het manuscript was het enige wat Rudolf Rocker bij zijn vlucht uit Duitsland in 1933 had weten te redden. Het Nederlands Syndicalistisch Vakverbond (het NSV, de anarchosyndicalistische vakvereniging) staat voor een deel van de oplage van de vertaling garant. Het boek is nog steeds erg interessant.
De laatste vooroorlogse uitgave van de VAU-Plutarchus is *Oproep tot Socialisme* van Gustav Landauer in de vertaling van Maurits Mok. Uit de lijst die achter in dit boek staat blijkt dat sinds 1938 tenminste zes boeken verschenen zijn.
Ondanks alle bezwaren die tegen Henk Eikeboom bestaan over zijn financiële onbetrouwbaarheid moet wel gezegd dat de kwaliteit van de uitgaven van VAU-Plutarchus (afgezien van *Oproep tot Socialisme*) het niet haalt bij die van de 'oude VAU', waar Eikeboom het beleid bepaalde.
Na de Tweede Wereldoorlog verschijnen nog drie titels bij VAU-Plutarchus, die dan het VAU weggelaten heeft en alleen nog Plutarchus heet. *De dood betaalt dividend* van A. Fenner Brockway en Frederic Mullaly (1947), *Dertig jaar Sowjet-politiek* van Anton Constandse (1947) en *Sexualiteit en Nieuwe Cultuur. Bijdrage tot socialistische omvorming van de mens* van Wilhelm Reich (1949). Dit laatste boek is een herdruk van een vooroorlogse VAU-uitgave. Wat er nog rest van de anarchistische beweging biedt onvoldoende basis voor voortzetting van (VAU-)Plutarchus. Pas na Provo is er weer zoveel belangstelling voor anarchistische boeken in Nederland dat nieuwe titels verschijnen. Het eerste boek van de VAU, *De geschiedenis van de Machnobeweging,* wordt in 1986 herdrukt door De Zwarte Bibliotheek.

BRONNEN

Over Gerhard Rijnders en zijn uitgaven, schreef ik eerder, samen met Martin Smit in *de AS* 141 'Anarchisten en boeken' en in *de AS* 151 'God, de brandkast en de Oorlog, De boerenslimheid van Gerhard Rijnders'.
Voor de rapporten van de CID zie: http://resources.huygens.knaw.nl/rapportencentraleinlichtingendienst.
Pszisko Jacobs, *Henk Eikeboom, anarchist*; Haarlem, Onze Tijd/In de Knipscheer 1986.

HET WOORD ALS WAPEN

Boudewijn Chorus

Tijdens het tijdperk dat direct vooraf ging aan dat van het internet waren wij gewend ons vooral te informeren met behulp van wat toen netjes heette 'het gedrukte woord'. Zeker, we hadden ook radio en televisie, maar die media beschouwden wij toch goeddeels als staatsinstrumenten en formeel gesproken was dat ook zo, als je de financiering ervan in aanmerking neemt. Vanaf medio de jaren zeventig kwamen langzaam maar zeker ook wel kritische programmamakers aan bod met actualiteitsprogramma's als Brandpunt (KRO), Achter het nieuws (VARA) en VPRO op vrijdag, je had wat lokale zenders als Stad Radio Amsterdam en er verschenen spaarzaam linkse piratenzenders in de ether, maar voor het meer duurzame en gedegen onderbouwde werk was je toch vooral aangewezen op de linkse drukpers. En als via die weg de informatie die je zocht niet voorhanden was, dan moest je die zelf maar maken. Zo ontstond uitgeverij Pamflet, tot eind jaren tachtig een begrip in anarchistische kring.

Jongeren van nu kunnen zich vrijwel niet meer voorstellen, dat wij, hun (groot)ouders, onze geestelijke honger stilden met lezen. Naast een landelijke krant, een regionaal dagblad en een stadskrant waren de meeste gezinnen ook op een of meer weekbladen geabonneerd, *Vrij Nederland* en *De Nieuwe Linie* bijvoorbeeld, een damesblad als *Libelle* of *Margriet*, *Taptoe* of *Okki* voor de kinderen en er was meestal ook nog een collectief abonnement op de bibliotheek, om van tijd tot tijd ook andere – waaronder buitenlandse bladen – te kunnen lezen in de leeszaal en boeken te lenen. Als leerlingen van me wel eens bij me aan huis komen verbazen ze zich dat er ook nu nog overal kranten en bladen liggen en dat ik een boekenkast heb van – een van hen zette er eens grote stappen voor – 'maar liefst vijf meter breed en tot bijna aan het plafond!' Dan hadden ze nog niet eens mijn werkkamer gezien, waar ik me omringd weet door wanden vol boeken. 'Ik zou niet zonder kunnen' vertel ik ze en dan kijken ze vol verbazing en ook wel medelijden. 'Wat een saai leven', hoor ik ze denken. Een uitstervend ras!
Liefde voor lezen moet je wel van thuis hebben meegekregen of je jezelf op school hebben eigengemaakt en ik weet ook wel, dat er in mijn jeugd al heel wat vriendjes waren die thuis geen boekenkast hadden, of alleen zo eentje met wat opzichtig ongelezen bandjes van de boekenclub (bestaat niet meer), een encyclopedie in twaalf delen (worden allang niet meer uitgegeven) en ingebonden edities van Het Beste (ook verleden tijd). Maar een krant had iedereen, en kom daar vandaag de dag nog maar eens om. Zelfs in vwo-klassen krijg ik steeds vaker te horen 'Géén, meneer!' als ik vraag welke krant de leerlingen thuis hebben. Of ze denken dat het lokale reclameweekblad ook een krant mag heten. Wat moet je nou met een krant?

Zo moeilijk als het voor me is om te wennen aan het idee dat talrijke jongeren van nu opgroeien zonder behoorlijke kennis van wat er op de wereld gaande is en zich moeten zien te redden met

de flarden actualiteit die ze via volkomen oppervlakkige media als nu.nl of – nog erger – 'sociale' media als Facebook of Instagram oppikken, zo lastig is het soms om me voor te stellen dat dit tot iets anders dan een wezenlijk onvrije samenleving kan leiden. Kennis is macht, gebrek aan kennis maakt je kwetsbaar en manipuleerbaar, zie de voor 'alternatieve feiten' bevattelijke massa's die in de Verenigde Staten vastgoedmagnaat Trump in het presidentiële zadel geholpen hebben. Vroeger noemden we het propaganda, nu is het 'nepnieuws' en hele volksstammen willen dit al niet meer kunnen onderscheiden van de werkelijkheid, áls ze dat al zouden kunnen.

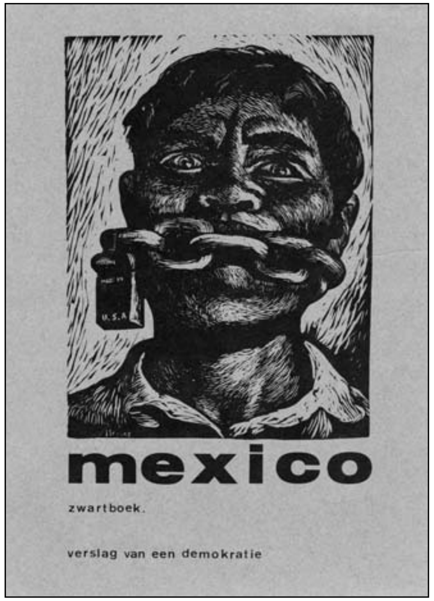
Toch ben ik niet volslagen pessimistisch. Een van mijn zoons claimde een paar jaar geleden, aan het begin van zijn studie, dat hij zeker wist na het voltooien ervan nooit meer boeken nodig te zullen hebben en alles wat hij nodig had qua informatie online te kunnen vinden. Voor wat z'n werk in het bedrijfsleven betreft is die voorspelling vooralsnog uitgekomen, maar voor andere interesses van hem is hij inmiddels juist gek op boeken. Zo kan hij geen museum verlaten zonder de museumwinkel te raadplegen en een of – meestal – meerdere van de beschikbare kunstcatalogi aan te schaffen. Als ik hem dan eens plagend suggereer dat dat toch ook allemaal op internet te vinden is geeft hij het ruiterlijk toe: 'Misschien, maar zeker niet zo mooi bij elkaar als in deze boeken.' Er is dus nog hoop, dat de drukpers niet zal uitsterven. En dat je altijd boekengekken zult houden.

Anderzijds kun je je tegenwoordig wel degelijk adequaat informeren over van alles en nog wat, zónder regelmatig een krant, tijdschrift of boek te lezen. Op YouTube EDU, via iTunes U en andere videokanalen zijn tienduizenden colleges, lezingen, 'webinars' en 'events' nagenoeg vrij te raadplegen. Universiteiten en scholen van naam bieden een schat aan informatie gratis aan via dit soort diensten. En hoe dikwijls heb ik zelf al niet online een interessant debat opgezocht en gevolgd, een interview met Noam Chomsky, een documentaire over Israël die eerst alleen op Al Jazeera te zien was en inmiddels tigvoudig gedeeld is en door andere sites overgenomen, Obama's toelichting op zijn besluit tot strafverkorting van klokkenluider Chelsea Manning en noem maar op… Dat overdenkend wordt het beter voorstelbaar dat informatie op papier misschien uiteindelijk toch ooit vervangbaar zal blijken te zijn. Maar zover zijn we nu volgens mij nog niet.

PUBLICITEIT!

Van dat alles hadden we eind jaren zestig, toen ik in Utrecht de destijds nog prille School voor de Journalistiek volgde, in het geheel geen weet. Goed, video was in opkomst. Maar aanvankelijk wist eigenlijk niemand wat we daar mee aan moesten. Ja, je kon er programma's mee opnemen en later nog eens bekijken, nuttig en veel handiger dan film natuurlijk. Zo waren er in het begin zelfs docenten die hun lessen hadden opgenomen en dan de band in het leslokaal legden met een briefje dat de les meteen gestart moest worden, wilden we de stof vóór de bel ging in z'n geheel tot ons genomen kunnen hebben. Hoe modern, maar niet heus. Drie uitslovers posteerden zich pontificaal voor de tv, de rest ging achter in het lokaal toepen. Een lang leven was die lesmethode niet beschoren, dat sprak voor zich. Wat we wel op die school leerden was, waar een

goed nieuwsbericht aan diende te voldoen, hoe je journalistiek onderzoek deed, interviewen, een achtergrondartikel schrijven, een documentaire maken, een debat leiden. In ons tweede leerjaar (1969-1970) moesten we onze nieuw verworven kennis toepassen in een gezamenlijk project waarbij je als groep zelf het onderwerp mocht voorstellen, met dien verstande dat er een duidelijke link met de actualiteit moest zijn. Onze keuze was niet moeilijk. Eind 1969 hadden we, nota bene op instigatie van een docent, een heuse aksiegroep opgericht: het Mexico Komitee. Tijdens een van zijn lessen had hij ons verteld over het lot van meer dan honderd studenten die al sinds hun arrestatie tijdens demonstraties aan de vooravond van Olympische Spelen in Mexico (1968) vast zaten. Ruim een jaar later zaten zij nog zonder enige aanklacht of rechtszaak en in bedenkelijke omstandigheden gevangen. Konden wij misschien iets doen, om het lot van deze politieke gevangenen onder de aandacht te brengen? Publiciteit was het vak waar we voor werden opgeleid, dus we wisten wat ons te doen stond. Eerst zorgden we dat we goed beslagen ten ijs kwamen, door alles wat er tot dan toe in de pers verschenen was over de 'onlusten' van 1968 in Mexico-City te verzamelen en te analyseren. Zo kwamen we er ook al snel achter dat de gevangen zittende studenten er ten opzichte van tientallen van hun kameraden nog betrekkelijk goed vanaf waren gekomen, want die waren tijdens demonstraties vanuit helikopters en door sluipschutters vanuit gebouwen in de wijk Tlatelolco in Mexicostad onder vuur genomen en velen van hen waren omgekomen. Van een modeldemocratie voor Latijns Amerika was Mexico veranderd in een pseudodemocratie met een 'revolutionaire' partij die verworden was tot een kliek waar grootgrondbezitters, industriëlen en corrupte vakbondsbazen het voor het zeggen hadden.

Ons studiegroepje, dat we Werkgroep Latijns Amerika hadden gedoopt, startte met het in januari 1970 uitbrengen van een Mexico-Bulletin, waarin we schreven over de situatie van de gevangenen, die in december 1969 een hongerstaking waren begonnen, en waarin we in samenwerking met Amnesty International een kaartenactie lanceerden. Begin februari dat jaar boden we aan de ambassadeur van Mexico in Den Haag een petitie aan voor de vrijlating van de studenten. In die tijd werden zulke activiteiten nog breeduit vermeld in de meeste kranten. Intussen werkten we aan een 'Zwartboek Mexico'. Konden we de edities van het bulletin nog op de offsetpers van de school drukken, het

zwartboek was daarvoor te omvangrijk en bovendien moesten de achtenzestig op A4-formaat gelay-oute pagina's tot een heus boekwerk geniet worden. Via de *Vrije Socialist*, waarin sinds 1967 enkele stukjes van me waren gepubliceerd, kwam ik terecht bij de drukker van dat blad, de anarchist Henk Bartelds, in het Groningse dorp Blijham. Toen hij hoorde waar het om ging en vooral, dat we Anton Constandse bereid hadden gevonden om een voorwoord bij het zwartboek te schrijven bood hij aan om het geschrift tegen een bodemprijs te drukken en te binden. Dit *Zwartboek Mexico* werd de eerste uitgave van de 'Stichting Pamflet Uitgeverij Werkgroep Latijns Amerika' (aanvankelijk onder de afkorting Spuw, later kortweg Pamflet) die we intussen met belangeloze hulp van een ons welgezinde notaris hadden opgericht.

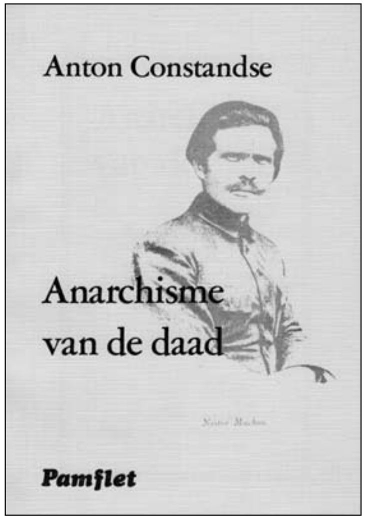
WOORD EN GESCHRIFT

Deze uitgave kreeg veel publiciteit, vooral toen we op 2 oktober 1970 – precies twee jaar na de 'slachting in

Mexico-comité eist vrijlating gevangenen

Tlatelolco'– opnieuw op bezoek gingen bij de Mexicaanse ambassade, omdat we nog altijd geen antwoord hadden gekregen op onze petitie van februari dat jaar. Dat bezoek werd in de pers een 'bezetting van de ambassade', hoewel we in tegenstelling tot een gewelddadige bezetting van de Indonesische ambassade door Molukkers eerder dat jaar, waarbij een agent werd doodgeschoten, slechts 'met woord en geschrift' gewapend waren, niemand gijzelden en ook niet verklaarden dat we het gebouw bezetten. Niettemin maakte het ANP, en daarmee de hele pers, er een bezetting van, omdat we ter plekke verklaarden het pand pas te zullen verlaten als we antwoord op onze eisen voor vrijlating van de studenten hadden gekregen van de ambassadeur. Maar die weigerde te verschijnen. Wel belde hij de politie en verzocht hij die om ons uit de ambassade te verwijderen. Wij lieten ons niet vrijwillig afvoeren, al verzetten we ons slechts spartelend. Genoeg voor maximaal effect: in alle Nederlandse kranten werd met foto's en al over de 'bezetting' van hooguit drie uurtjes bericht. We werden overgebracht naar het hoofdbureau van politie in Den Haag en nog dezelfde avond netjes vrijgelaten.

Er was wel aangifte tegen ons gedaan door de ambassadeur en wij werden gedagvaard wegens huisvredebreuk. Maar de advocaat die wij in de arm hadden genomen bepleitte met succes vrijspraak, uiteindelijk in appel bij de Hoge Raad in een juridisch nadien nog dikwijls aangehaald arrest bevestigd, omdat wij ons immers slechts bevonden hadden in het (destijds nog) vrij toegankelijke openbare gedeelte van de ambassade. Toen de uitspraak van de Hoge Raad kwam, eind 1971, was de derde druk van het zwartboek intussen verspreid en het Mexico Komitee alweer opgeheven, na vrijlating van de laatste studenten voor wie we actie hadden gevoerd. Andere zaken vroegen onze aandacht. Vanaf de zomer van 1972 hielden we ons bezig met de oprichting van *de AS*, waarvan we de uitgave en verspreiding vanaf het eerste nummer tot 1980 verzorgden, ook al werden we pas vanaf het tweede nummer in het colofon genoemd. Anton Constandse, die twee jaar eerder al was ingegaan op het verzoek een artikel voor ons zwartboek te schrijven, trad in de aanloop naar de tweede editie van de AS ook toe tot de redactie. Achteraf bleken zowel Hans Ramaer als ikzelf hem daarvoor vrijwel gelijktijdig te hebben benaderd. Toen ik Anton medio 1973 na een redactievergadering in zijn huis in Haarlem eens enthousiast vertelde dat ik als scholier zijn *Grondslagen van het anarchisme* (1938) voor een habbekrats op de wekelijkse boekenmarkt aan de Leidse Boommarkt op de kop had getikt en dat ik het jammer vond dat er zo weinig van zulke

boeken over het anarchisme bestonden opperde hij dat we het misschien wel konden heruitgeven. Zo ontstond een reeks van uiteindelijk vier reprints van zijn boeken over anarchisme, waaronder ook *Anarchisme van de daad* dat nog pas enkele jaren tevoren was uitgebracht maar dat de uitgever niet wilde herdrukken. Pamflet maakte er in 1975 een reprint van en de oplage van vijftienhonderd stuks was net als het eerder opnieuw uitgebrachte *Grondslagen* in nauwelijks een jaar tijd uitverkocht. Na nog twee andere reprints van zijn werk in 1976 en 1977 kon Pamflet in 1980 ook twee nieuwe boeken van Constandse uitgeven: aan de vooravond van de kroning van prinses Beatrix in 1980 het voor velen onthullende *Oranje zonder mythe,* over de mythes van de Oranjemonarchie en later dat jaar zijn boek over het risico van een derde wereldoorlog. Alle door Pamflet uitgegeven boeken van hem beleefden meerdere drukken en mede omdat Anton zijn auteursrechten uitdrukkelijk niet te gelde wilde maken ('Breng mij maar een stapeltje exemplaren als het boek klaar is') kon Pamflet in feite de prijzen van alle uitgaven laag houden en kon ook de exploitatie van *de AS* in de beginjaren worden ondersteund.

Maar voordat Pamflet toe was aan de reprints van Constandses boeken over anarchisme beperkten we ons nog tot het uitbrengen van brochures. Sinds begin 1972 namen we deel aan acties voor politieke gevangenen die in het Spanje onder 'generalissimo' Franco ter dood waren veroordeeld. In het kader van deze acties bracht Spuw in een oplage van duizend de brochure *Spanje: franquisme en oppositie* uit.

In datzelfde jaar kwam in de Bonds-

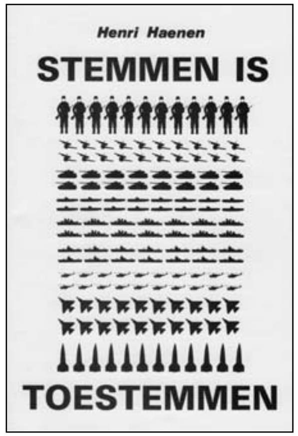
republiek Duitsland een ongekende politiemacht in actie tegen leden van de Baader-Meinhofgroep, die in de pers allerwege werden afgeschilderd als anarchisten. Om de – allerminst anarchistische – drijfveren van die groep, die zich nota bene Rote Armee Fraktion (RAF) noemde, te kunnen begrijpen bracht Spuw een vertaling uit van hun eerste manifest, in combinatie met een tekst over stadsguerrilla van de Braziliaanse marxist Carlos Marighella, naar wie de RAF verwees. Achteraf gezien was een duidelijke tekortkoming van die uitgave dat we die zonder enige toelichting of commentaar publiceerden, zoals trouwens ook opging voor het twee jaar later uitgebrachte *Sabotage Handboek*. Die uitgave, uit voorzorg aanvankelijk anoniem gehouden, kwam tot stand op initiatief van de anarchistische groep Agitat in Gent, die het manuscript bij Pamflet drukklaar aanleverde nadat de eerste oplage in België in beslag was genomen. Provo Rob Stolk zag er geen probleem in het te drukken en wij van Pamflet zorgden voor de verspreiding. Een derde van de oplage van vijfentwintighonderd stuks ging naar België, de rest werd in Nederland aan de man gebracht, hoewel het een tekst met een behoorlijk gehalte aan typisch Vlaams taalgebruik betrof. Ook toen de eerste exemplaren in Nederland verschenen, werden deze bij Athenaeum Boekhandel op het Spui in Amsterdam en bij Van Gennep aan de Nes in beslag genomen. Deze werden echter daags nadien door de politie teruggebracht, na de eerste protesten in de pers tegen deze censuur. Zelfs Simon Carmiggelt besteedde aan het boekje aandacht in twee van zijn befaamde ‘Kronkels’ in *Het Parool* (19 en 22 februari 1974). Ongetwijfeld mede door dergelijke gratis publiciteit liep het werkje als een trein. Verboden kon het sowieso niet zomaar worden, omdat er in het geheel niet in werd opgeroepen tot sabotage of geweld, maar ‘slechts’ op instructieve wijze werd beschreven hoe je je tegen een ‘bezettende macht’ kon verweren, als dat nodig mocht blijken. Iets wat in die jaren geen ondenkbaar scenario was, gezien het kolonelsregime dat begin 1974 in Griekenland nog aan de macht was, de staatsgreep van 1971 in dat andere NAVO-land Turkije en die van september 1973 tegen Allende in Chili. Wij hadden dan ook geen bedenking bij het uitbrengen van dit werk, voelden ons zelfs veeleer verplicht aan de bekendmaking van praktische verzetsmethoden bij te dragen. Anno nu zouden we liever een gedegen verantwoording hebben toegevoegd en de tekst naar Nederlands hebben geredigeerd, maar meer ook niet.

TEGENGIF

In 1975 werden opnieuw twee brochures, elk in een oplage van duizend, uitgebracht die gewijd waren aan de gewa-

pende strijd in West-Duitsland. De eerste ging over de Revolutionäre Zelle, een tot dan in Nederland onbekende groepering die, anders dan de RAF, geweld tegen individuen verwierp en alleen aanslagen pleegde waarbij niemand letsel kon oplopen. De gepubliceerde tekst was vooral interessant, omdat die een uitgebreid interview bevatte waarin de risico’s van het criminaliseren van buitenparlementair links door de praktijken van de stadsguerrilla zoals door de RAF beoefend werden besproken. Een self fullfilling prophecy die in de jaren nadien maar al te duidelijk werd. De andere tekst bevatte naast een brief van de Brigate Rosse, de Italiaanse evenknie in de stadsguerrilla, naar aanleiding van de dood door hongerstaking van RAF-lid Holger Meins in vertaling de volledige tekst van een eerder slechts gedeeltelijk in *Der Spiegel* gepubliceerd interview met het RAF-kader in de gevangenis van Stuttgart-Stammheim. Fragmenten uit de inleiding van deze brochure maken duidelijk waarom Pamflet publicatie hiervan destijds relevant achtte: ‘Sinds de eerste operaties van de Rote Armee Fraktion in de Bondsrepubliek heeft de berichtgeving over deze metropolenguerilla ook in Nederland een voortdurend inferieur en vervalsend karakter gehad. (…) Op een schaamteloze wijze strooide de burgerlijke en pseudo-linkse pers talloze vooroordelen uit over “het handjevol terroristen” zonder zelfs maar beknopt de inhoud van de uitgegeven RAF-aksiekommunikees en andere politieke RAF-verklaringen weer te geven. Het werd onzindelijk die toestand zonder meer te laten voortbestaan; ons werd een oordeel opgedrongen zonder vooraf een redelijke mogelijkheid te hebben de basisgegevens – zoals bijvoorbeeld de RAF-geschriften zelf – onder ogen te krijgen. (…) Willens en wetens hanteren weinig skrupuleuze presentatoren steeds weer kwalifikaties als “neo-anarchisten” etc., zelfs als in de aangeboden tekst zulke terminologie met steun van diepgravende argumenten aan de kaak gesteld wordt. Deze voortgaande falsificering beu, hebben wij besloten het minimaal binnen ons bereik liggende tegengif aan te wenden en de beschikbare teksten van en over de RAF in vertaling uit te geven.’ Tegengif dus, in een poging de criminalisering van anarchisten door de West-Duitse stadsguerrileros als zodanig af te schilderen te doorbreken. De voorlopige apotheose van deze zelf gestelde taak verscheen drie jaar nadien, in de vorm van mijn boek over de RAF. Het begrip Tegengif werd vanaf 1975 gebruikt voor een nieuwe reeks van Pamflet, waarin onder meer de *AS*-redacteuren Thom Holterman en Anton Constandse publiceerden. Die term vormt het sleutelbegrip voor wat wij al die jaren hoognodig achtten, met het woord als wapen. In wezen geldt dat nog steeds, voor ons en voor *de AS*.

LIJST VAN UITGAVEN VAN PAMFLET

1970 Mexico Komitee, *Zwartboek Mexico*. Herdrukken febr. en juni 1971.
1972 (1) *de AS* Edities 1-41, t/m najaar 1979.
(2) Rogier Wiercx, *Spanje: franquisme en oppositie*.
(3) Carlos Marighela, *Handboek voor de stadsguerillo + RAF, Ontwerp stadsguerilla*. Herdrukken 1972, 1973 (alleen het RAF-manifest) en 1976.
1973-1979 *de AS* nr. 2 t/m 41
1973 Piet Eimers, *Anarchisten en marxisten in de Spaanse burgeroorlog*.
1974 (1) Anton Constandse, *Grondslagen van het anarchisme* (Reprint 1938). Herdrukken 1975 en 1976.
(2) Agitat, *Sabotage handboek*.
(3) Anton Constandse, *De vrije mens in een leefbare wereld*.
1975 (1) *Revolutionäre Zelle, Stadsguerilla in de BRD*. Gewijzigde herdruk 1977.
(2) Brigate Rosse, *Brief aan de RAF + Interview met RAF-kader*. Herdruk juli 1975.
(3) Anton Constandse, *Anarchisme van de daad*. (Reprint 1969). Herdrukken 1978 en 1980.
1976 (1) Archinow/Machno c.s., *Organisatories platform van de revolutionaire anarchisten*.
(2) Thom Holterman, *Over arbeidersstrijd en arbeiderskontrole*. Tegengif-reeks nr. 1.
(3) Anton Constandse, *Michael Bakoenin, Russisch rebel*. (Reprint 1948). Herdruk 1980.
1977 (1) Thom Holterman, *Recht & Staat. Kritiek op burgerlijke fiksies*. Tegengif-reeks nr. 3.
(2) Anton Constandse, *De Autobandieten*. (Reprint 1935).
1978 Boudewijn Chorus, *Als op ons geschoten wordt… Gewapend verzet in de BRD*. Herdrukken 1978, 1979 en 1985.
1980 (1) Anton Constandse, *Oranje zonder mythe*. Tegengif-reeks nr. 4. Herdrukken april en juni 1980.
(2) Hans Ramaer en Thom Holterman, *Bevrijding. Een keuze uit het werk van Clara Meijer Wichmann*.
(3) Anton Constandse, *De Derde Wereldoorlog. Analyse van de voorbereidingen*. Tegengif-reeks nr.5.
1981 Boudewijn Chorus, Stan van Houcke en Heikelien Verrijn Stuart, *De colonne, eenmaal in beweging. Oproerpolitie in Nederland*. Tegengif-reeks nr. 6. Herdruk oktober 1981.
1982 Stan van Houcke, *Werken is niet leuk. Over arbeidsethiek en oorlog*. Herdruk 1983.
1985 (1) *Clara Wichmann herdacht*. Brochure ter gelegenheid van de 100e geboortedag van Clara Meijer Wichmann.
(2) Ruud Uittenhout (Red.), *Michael Bakoenin*. Anarchief-reeks nr. 1.
(3) Ruud Uittenhout (Red.), *Peter Kropotkin*. Anarchief-reeks nr. 2.
1986 (1) Henri Haenen, *Stemmen is toestemmen*.
(2) Anti-verkiezingspakket. (Posters, ansichtkaarten, brochure).
(3) Ruud Uittenhout (Red.), *Pierre-Joseph Proudhon*. Anarchief-reeks nr. 3.
(4) Ruud Uittenhout (Red.), *Gustav Landauer*. Anarchief-reeks nr. 4.
1987 Ruud Uittenhout (Red.), *Johann Most*. Anarchief-reeks nr. 5.

VESTIGINGEN

1970-1972 Utrecht (Spuw) – 1973-1974 Driebergen (Spuw) – 1975-1979 Groningen – 1978-1984 Amsterdam – 1985-1987 Den Bosch.

MEDEWERKERS

Redacteuren: Machteld Bakker 1976-1979; Jan Breukelaar 1975-1979; Yvonne Buma 1970; Boudewijn Chorus 1970-1990; Henk Gazendam 1973-1974; Robert Gerretsen 1973-1974; Jan Keulen 1975-1979; Robert Lankamp 1970-1972; Martin Smit 1985-1987.
Distributie & administratie: Sylvia en Auke van der Berg 1979-1980; Carin de Groot 1979-1985; Froukje ten Have 1975-1990; Harpo Distributie (Martin Smit) 1980-1985; Leonie Kwakkelstein 1970-1979; Magda Symons 1975-1979.
Drukkers & zetters: Henk Bartelds 1970-1972; Rob Stolk 1972-1974; Utrechtse Studenten Pers 1973-1974; Macula 1974-1977; Cees en Corrie Storm 1975-1987.

HET BOEK IN DUITSLAND

Jaap van der Laan

Duitsland telt een vrij groot aantal antiautoritaire en/of libertaire en hiermee verwante uitgeverijen. Veel bestaan vanaf de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Ze zijn opgekomen in de golf van links activisme en de brede belangstelling voor anarchistische ideeën die toen heerste. Diverse hiervan bestaan nog steeds zoals Nautilus[1], Libertad verlag[2], het anarchopacifistische Grasswurzelrevolution[3], AV Verlag[4] en Verbrecher Verlag[5]. Het fonds van deze uitgeverijen heeft vaak een divers karakter: romans, boeken met een theoretisch karakter of een historisch onderwerp.
De situatie in Duitsland is maar gedeeltelijk te vergelijken met die in Nederland, maar omdat het taalgebied zoveel groter is en ook tot buiten Duitsland zelf reikt zijn er veel meer mogelijkheden voor uitgevers en is er veel meer belangstelling voor het antiautoritaire boek en de discussies rond politieke onderwerpen. Daardoor zijn er ook veel meer uitgeverijen actief.
Het leek de redactie van de AS *interessant van twee van hen te horen hoe zij de situatie en de toekomst voor het anarchistische boek in Duitsland zien. In dit artikel vatten we de email correspondentie met hen samen.*

EDITION AV

Uit liefde voor goede literatuur en het bibliofiele boek ontstond in 1988 de uitgeverij Edition AV met als doel libertaire boeken en boeken met een emancipatoir karakter uit te geven. De groep rond Edition AV wilde boeken maken die zij belangrijk vond, bestemd voor mensen die politiek geïnteresseerd waren, ook als dat betekende dat die boeken commercieel niet verantwoord leken. Het ging om het plezier in boeken uitgeven. Dat doel heeft de uitgeverij nog steeds.
Daarbij kwam dat degenen die de uitgeverij opgezet hebben wilden samenwerken op een manier die paste bij hun ideaal, leven en werken zonder baas en staat. Dat betekent dat alle medewerk(st)ers en auteurs gezamenlijk werken, publiceren en meebeslissen.
Hoewel niemand dat verwacht had, bestaat de uitgeverij nog steeds, vooral dankzij de solidaire steun van veel gelijkgezinden. Daarbij helpt het dat niemand van de uitgeverij hoeft te leven en alles draait op vrijwilligerswerk. Ieder werkt 'Ehrenambtlich' zoals dat met een fraai Duits woord heet.
Edition AV is een vrij grote uitgeverij; ze geven zestien tot twintig boeken per jaar uit, vaak in oplages van duizend exemplaren. Er wordt niet verramsjt, veel titels blijven jarenlang beschikbaar zodat ze inmiddels een groot fonds hebben.

GRASWURZELREVOLUTION

De uitgeverij Graswurzelrevolution heeft een wat andere achtergrond. Ze ontstond in 1998 uit het anarchopacifistische maandblad *Graswurzelrevolution* en is hier nauw mee verbonden, organisatorisch en qua personen. Haar uitgaven staan ook in deze anarchopacifistische traditie. Gezamenlijk worden de keuzes voor nieuwe uitgaven bepaald. De uitgaves betreffen vaak historische anarchistische thema's naast antimilita-

risme, geweldvrije acties. *Graswurzelrevolution* geeft geen romans uit al publiceerde ze recent een stripboek. Het collectief geeft gemiddeld drie boeken per jaar uit in oplages van drie- tot vijfhonderd stuks, soms meer, maar vaak blijken herdrukken nodig.

VERSPREIDING

Net als in Nederland bestaan in Duitsland nauwelijks meer linkse boekwinkels. De paar die er nog zijn hebben moeite te overleven al ontstaan ook weer nieuwe boekwinkels. In Wenen openden bijvoorbeeld de afgelopen twee jaar twee nieuwe boekhandels hun deuren, een anarchistische en een ongebonden radicale. Andreas van Edition AV meent dat 'linkse' mensen over het algemeen weinig meer lezen en dat dat het grote probleem is voor de linkse boekhandels.
Edition AV verkoopt via de reguliere boekhandel maar ondervindt meer en meer problemen met de vercommercialisering van kranten en tijdschriften. Als je als uitgever geen advertenties plaatst worden je boeken nauwelijks besproken. Een boek dat niet besproken wordt blijft onbekend en wordt ook niet gekocht of besteld. Omdat Edition AV zelf veel via het internet werkt is de verkoop wel ongeveer gelijk gebleven. Alles hangt echter af van een goed bijgehouden, actuele site, met de juiste trefwoorden.
Graswurzelrevolution heeft dezelfde problemen met verspreiding naar de reguliere boekhandel. Ze verkoopt ook via haar website maar is niet actief via sociale media als facebook en dergelijke. Ze richt zich meer op boekenbeurzen, zoals die in Leipzig en soms ook Frankfurt. Daarnaast raken de boeken bekend door lezingen van hun auteurs. De uitgeverij probeert vooral aan te sluiten bij actuele discussies zowel in de actiewereld als in wetenschappelijke kringen.
Van beide uitgeverijen zijn de boeken ook te bestellen via de grote internetwinkels.

TOEKOMST

Beide uitgeverijen blijven papieren boeken maken. Ze denken dat boeken ook in de toekomst een grote rol blijven spelen in de politieke discussies en in de actiewereld, ook al lijkt het een probleem dat in de traditionele 'linkse beweging' niet veel meer gelezen wordt en dat je nauwelijks discussies kunt verwachten van jonge mensen die vooral twitteren. Andreas van Edition AV stelt dat uit onderzoek blijkt dat de bereidheid tot lezen en de leesvaardigheid langzaamaan afneemt en dat jongeren, ook studenten, moeite hebben langere teksten te verwerken. Toch blijft er belangstelling, ook voor moeilijker teksten, en vaak meer dan verwacht.
Het zou echter een ernstige verarming zijn als je niet meer zou kunnen rondkijken in een boekhandel. Dan zou je nooit meer bij toeval een voor jou nu net interessant boek vinden waarvan het onderwerp niet direct deel uit maakt van het lopende openbare discours. Dat zou betekenen dat dat discours ook volledig gedomineerd wordt door wat de media ons voorkauwen. Het blijft echter een feit dat wanneer we de toekomst zelf vorm willen geven we daar ook over moeten kunnen en willen discussiëren. Het antiautoritaire boek heeft in deze tijd zeker een toekomst. Er is belangstelling voor zowel in academische kringen als in de actiewereld. Dat geldt met name als het onderwerp aansluit bij een actueel thema.

Graswurzelrevolution overweegt uitverkochte boeken als E-boek weer beschikbaar te stellen, maar dat zijn voorlopig alleen nog plannen. Ze verwacht niet dat het gedrukte boek snel zal verdwijnen en vervangen wordt door digitale bronnen, dat geldt eerder voor meer vluchtige papieren media als kranten en tijdschriften.
Boeken laten beide uitgeverijen bij drukkerijen drukken waar de arbeidsomstandigheden fatsoenlijk zijn en waar zo mogelijk klimaatneutraal gewerkt wordt. Dat betekent dat de kostprijs per boek hoger ligt dan wanneer je bijvoorbeeld in Hongarije laat drukken.
Graswurzelrevolution merkte dat bijvoorbeeld bij haar boeken over Camus, over de Spaanse Burgeroorlog en bij verschillende biografieën over personen die ook buiten anarchistische kringen bekend zijn.
Tot slot: beide stellen dat het papieren boek moet blijven en Andreas van Edition AV voegt daar aan toe: al was het alleen om een democratische cultuur met een emancipatoir karakter te behouden.

NOTEN

(1) http://www.edition-nautilus.de – (2) http://www.libertadverlag.de – (3)http://www.graswurzel.net/verlag – (4) http://www.edition-av.de – (5) http://www.verbrecherverlag.de

DOMELA NIEUWENHUIS MUSEUM BEDREIGD

Het Domela-museum dat onderdeel uitmaakt van het Museum Heerenveen wordt bedreigd door voorgenomen bezuinigingen. Het Domela-museum is een van de weinige musea gewijd aan een enkele persoon in Nederland en het bewaart de erfenis van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, (zijn studeerkamer, zijn bibliotheek en archief) die hij aan de arbeiders wilde nalaten. Domela kan beschouwd worden als de grondlegger van het socialisme en anarchisme in Nederland.
In 1999 verhuisde het Domela-museum, op verzoek van het Museum Heerenveen uit Amsterdam naar Heerenveen vanwege de speciale banden die F. Domela Nieuwenhuis altijd met dit deel van Friesland heeft gehad. Zo werd hij voor Schoterland in de Tweede Kamer gekozen.
Bovenop de al in eerdere jaren doorgevoerde bezuinigingen wil de gemeente nu nogmaals korten op de subsidie voor het Museum Heerenveen, waardoor het voortbestaan van het hele museum in gevaar komt.
Het Domela Nieuwenhuisfonds, dat de collectie van het museum beheert, verzet zich tegen deze voorgenomen bezuinigingen. Zie de website ferdinanddomelanieuwenhuis.nl/museum
Steun het fonds hierin en word vriend van het FDN-museum voor minimaal € 25,- per jaar.
U krijgt hiervoor gratis entree tot het museum, een uitnodiging voor de opening van exposities, een uitnodiging voor de jaarlijkse Domela Nieuwenhuis-lezing en een gedrukt exemplaar van deze lezing. U wordt vriend door storting van het door het door u gekozen bedrag op rekeningnummer IBAN: NL29 INGB 0006 176167 van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds.

SPEKTAKEL ALS METAFOOR*

Guy Debord lezen

Thom Holterman

Het spektakel staat bij Guy Debord (1931-1994) voor de metafoor: hoe de krachten van staat, kapitaal en media de controle van het individu over zijn bestaan in beslag nemen. Het individu kijkt niet naar een spektakel, het is er zelf onderdeel van geworden. In het spektakel vindt een reflex plaats van hoe het moderne leven individuen terugbrengt tot een staat van passiviteit waar zij volledig het zicht verliezen op het potentieel van het menselijk experiment en daardoor toeschouwers worden van hun eigen leven. De term is onlosmakelijk verbonden met zijn boek De spektakelmaatschappij *(1967, oorspronkelijke Franse tekst; Nederlandse vertaling 1976, heruitgave 2016).*

Debord heeft onophoudelijk aan dit onderwerp gewerkt. In al zijn teksten kom je het stramien tegen van een veelvoud van gedaantewisselingen van de commerciële logica, die het spektakel in beweging houdt: vervreemding van de arbeid, afhankelijkheid van de consumptie, falsificatie van het leven. Debord begon met schrijven en publiceren begin jaren vijftig. Tot aan zijn dood redigeerde hij – op kaartjes bijvoorbeeld – ongepubliceerd gebleven teksten. Veel ervan zijn in de vorm van aantekeningen, met open einden, bedoeld voor projecten die in hem opkwamen, over de evolutie van de hedendaagse maatschappij. Die documenten liggen klaar voor onderzoekers om ze te ontcijferen.

Al dit materiaal is te vinden in de Nationale bibliotheek van Frankrijk (te Parijs) die het archief van Debord enkele jaren geleden heeft aangeschaft. Voor de eerste keer is een deel van het ontcijferde materiaal gebundeld en gepubliceerd onder de titel *Lire Debord* (Debord lezen).

ONGEPUBLICEERDE TEKSTEN

Hoe kun je teksten bestuderen en in de discussie inbrengen om vanuit die teksten de gang van zaken in het hedendaagse leven te overdenken? Hoe kunnen archieven in bibliotheken, daarbij een rol spelen? De voorliggende bundel *Lire Debord* beoogt bij te dragen aan het beantwoorden van deze vragen. De bundel is samengesteld door Laurence Le Bras en Emmanuel Guy, in samenwerking met dertien co-auteurs. Het in de bundel verzamelde geschreven materiaal, houdt verband met een in het voorjaar 2013 gehouden colloquium *Lire Debord*. Dat ging vooraf aan een in de zomer van 2013 gehouden expositie van een deel van het archief Debord. Die tentoonstelling droeg als titel *Guy Debord. Un art de la guerre*.

De bundel *Lire Debord* heeft het karakter van een werkdocument. Met 'lezen' wordt vooral bedoeld begrijpen van wat hij aan tekst en beeldmateriaal heeft geproduceerd, want naast auteur was Debord (neo)marxistisch theoreticus, revolutionair en cineast. In de bundel treft men een grote hoeveelheid ongepubliceerde tekst aan in de vorm van 'ruw' materiaal. Het betreft vooral materiaal dat Debord verzamelde ten behoeve van projecten die hij uitgevoerd heeft en zich voornam te gaan uitvoeren (pag. 19-264).

Deze teksten zijn naar zeven onderwerpen gegroepeerd opgenomen en worden per onderwerp gepresenteerd. Daarnaast zijn er veel randopmerkingen en noten aan toegevoegd door de verschillende co-auteurs.

Na dit pakket ongepubliceerde tekst volgen de artikelen geschreven door de co-auteurs met hun verklaringen en overwegingen naar aanleiding van het gepresenteerde ruwe materiaal (pag. 265-435). Die artikelen zijn geschreven 'in echo op het ongepubliceerde materiaal', zoals in de inhoudsopgave te lezen is. De twee afdelingen zijn op een verschillende papiersoort afgedrukt, waardoor het zoeken per onderwerp wordt vergemakkelijkt.

IS DEBORD REACTIONAIR GEWORDEN?

Met het voorgaande heb ik een karakteristiek van dit lijvige werk gegeven. Een inhoudelijke afweging van de aangeboden tekst laat ik schieten, vanwege de grote diversiteit aan onderwerpen, waarvan mij slechts een deel meer dan gebruikelijk boeit. Aan kritiek zal het overigens niet ontbreken, zo maak ik op uit een wel zeer uitgebreide inhoudelijke beschouwing naar aanleiding van de bundel op de site van *L'herbe entre les pavés* (Het gras tussen de straatstenen). Hier ga ik alleen in op het artikel van Patrick Marcolini over de kritiek op de oudere Debord. Sommigen hebben namelijk beweerd dat Debord in de laatste jaren van zijn leven reactionair is geworden. Marcolini vraagt zich nu af – als reactie op het ongepubliceerde materiaal over het onderwerp *Projet de dictionnaire* – of een dergelijk verwijt terecht is. Hij verdedigt precies het tegendeel. Ik volg hier zijn argumentatie.

Een eerste overweging die Marcoline geeft, is de volgende. Als je hem vergelijkt met klassieke reactionairen dan kun je van de oudere Debord niet zeggen dat hij democratie is gaan beschouwen als principieel verkeerd. De directe democratie, dat wil zeggen de situatie dat zonder tussenkomst van een orgaan met gespecialiseerde politici wordt gewerkt en dat elke vorm van autoriteit en hiërarchie is opgelost in de gelijkmaking van voorwaarden, vertegenwoordigt voor hem een aantrekkelijk immaterieel goed, en geen gevaar voor menselijke gemeenschappen.

Vervolgens wijst Marcolini op de Poolse filosoof Leszek Kolakowski, die in een inleiding van 1979 het gebruik van het bijvoeglijk naamwoord 'reactionair' behandelt. Reactionair is niet alleen een beschrijvend woord maar ook een woord met een ongunstige betekenis. Dat betekent dat degene die de term 'reactionair' gebruikt niet alleen toont dat er sprake is van vooruitgang (progrès), maar bovendien dat er niets anders dan vooruitgang is. Dit impliceert dat denken aan een teruggang het denken aan iets ergs betekent. Dus als je het woord 'reactionair', inclusief de bedekte toespeling, gebruikt als je het over iemand hebt, stem je daarmee in met een algemene theorie over een onvermijdelijke en voortdurende vooruitgang, aldus Kolakowski.

En het is natuurlijk helemaal de kwestie of je daar mee wilt instemmen. Was bijvoorbeeld niet, zo vraag ik, op enig mo-

*Bespreking van: Le Bras, Laurence et Emmanuel Guy (red.), *Lire Debord, avec des notes inédites de Guy Debord;* Éditions L'échappée, Paris 2016; 435, pag., €25,00.

ment in de geschiedenis napalm het hoogtepunt van de technologische vooruitgang?
Marcolini neemt de gedachte van Kolakowski over en wijst er dan op, dat als je een reactionaire inhoud in de teksten van de oude Debord veronderstelt, dat je je dan tenslotte bevindt op het terrein van deze spontane instemming met de ideologie van de vooruitgang. Die vooruitgang wil dat de geschiedenis zich naar een doel oriënteert. En het is precies deze vooruitgangsideologie en de ermee samenhangende overwaardering van de moderne wetenschap die het vooronderstelt, waartegen Debord aan het eind van zijn leven frontaal in de aanval gaat.
Wat hij doet is zijn analyse van de spektakelmaatschappij als kritiek op het kapitalistische systeem uitbreiden naar een kritiek op de moderne civilisatie. In Duitsland is dat bekend onder de term Kulturkritik. Het gaat bij Debord om een in opstand komen tegen de religie van de vooruitgang en het rationalisme. Het gaat om ongerustheid over wat de bestemming van de mensheid is in een wereld gedomineerd door een economische ontwikkeling die autonoom is geworden.
Marcolini gaat dan in de tijd terug. Hij ziet dat het enigszins naïeve enthousiasme over de technische vooruitgang in de jaren vijftig door Debord wordt gedeeld. Maar in de jaren zestig raakt hij onder invloed van denkers als Cornelius Castoriadis en Jacques Ellul. In 1971 vindt een echte verandering plaats in zijn tekst *La Planète malade*: hij introduceert een openlijke kritiek op de wetenschap en de hiermee verbonden technische sectoren, de dragers van vervuiling en kunstmatigheid. De kritiek op de moderne wetenschap in het ongepubliceerde materiaal gaat verder op dit gedachtetraject.

DE EXPERTOCRATIE

In zijn *Commentaires sur la société du spectacle* (1988) merkt Debord op, dat alles in de cultuur en de natuur getransformeerd of vervuild is; getransformeerd en vervuild door de inzet van middelen gericht op de belangen van de moderne industrie (pag. 23, Commentaires). Verder betoogt hij dat alle experts van mediatiek-statelijke allure zijn. Zij, die expertocraten, worden slechts door die allure als experts herkend. En omdat elke expert zijn meester dient, zijn de oude mogelijkheden van onafhankelijkheid tot bijna niets gereduceerd (pag. 31-32, Commentaires). In dit beeld van transformatie en expertocratie plaatst hij de moderne geneeskunde als voorbeeld. Je ziet al snel, schrijft hij, dat de arts van vandaag niet meer het recht heeft de gezondheid van de bevolking te verdedigen tegen het pathogene (ziekteverwekkende) milieu, want dat zou betekenen dat je je tegen de staat verzet of alleen al tegen de farmaceutische industrie (pag. 59-60, Commentaires).
Marcolini wijst erop dat Debord naar aanleiding van deze zienswijze, in de jaren negentig met de arts Michel Bounan in discussie raakt over een hoofdstuk in het boek van de laatste, *Le Temps du sida* (Het tijdperk van de aids) uit 1990. Daarin wordt uitgelegd hoe de hedendaagse medische wetenschap (en de moderne wetenschap in het algemeen) al vanaf het begin verstrengeld is met de commerciële wereld. Dit thema krijgt zijn vervolg in een uitwisseling van gedachten naar aanleiding van een tekst van de filosoof Michel Henry (*La Barbarie*, 1987).
In het ongepubliceerde materiaal vindt

Marcolini de zienswijze van Debord terug, dat de gebruikte technologieën het dagelijks leven een verdinglijkte en manipulatieve logica bezorgen. Dat thema was Debord – blijkens een kaartje voor het project van de dictionaire – al in de jaren tachtig aan het uitwerken.
Concluderend zie je bij Debord dat zijn kritiek op de moderne wetenschap nauw verwant is met een kritiek op de ideologie van de vooruitgang: het is met name de hypothese van de vooruitgang in de wetenschappen die hij verwerpt. Als er al een evolutie van de kennis over de natuur is, dan wil dat nog niet zeggen dat daarmee automatisch een toename van intelligentie en een verbetering van de menselijke condities gegeven is. Maar wat moet je dan met sommige verwijzingen van Debord naar mensen, die algemeen als 'reactionair' gezien worden?

AUTHENTIEKE REVOLUTIONAIREN

Om daar antwoord op te geven, wijst Marcolini op Max Horkheimer en Theodor W. Adorno (Frankfurter Schule) die ook over deze problematiek hebben gepubliceerd. Debord blijkt te doen wat Adorno aanbeveelt: het overbrengen van reactionaire kritieken op de vooruitgangsideologie naar het kamp van de revolutie. Debord blijft immers tot het eind aan toe voorvechter van revolutionaire verandering van de bestaande maatschappij. Ondanks zijn pessimisme over de kansen van een komende revolutie, blijft zijn *Commentaires sur la société du spectacle* expliciet geschreven voor diegenen die zich voorbereiden op de vernietiging van het 'dominante spectaculaire systeem'.

Aan het eind van zijn artikel wijst Marcolini er nog op dat ook anderen kritiek hebben (geuit) op het aanwijzen van de vooruitgang in het algemeen als het enige model van wetenschap en technologie. Het is gewoon tot een cult verheven. In dit licht hebben mensen als bijvoorbeeld Wittgenstein geaccepteerd om 'reactionair' te zijn in hun tijdperk – waarin zij de kritiek lanceerden dat er van de vooruitgang zelf een religie werd gemaakt. De Franse filosoof Jacques Bouveresse, door Marcolini geciteerd, keert de verwijten op die kritiek om: 'Juist in hun weigering de opgelegde richting te volgen (…) gedroegen zij zich als authentieke revolutionairen.'
Met het voorgaande heb ik slechts één deelonderwerp gelicht uit het aantal onderwerpen, dat in het materiaal in de bundel *Lire Debord* aan bod komt. Het geeft een idee van dit boek. Een ieder zal zelf moeten bekijken wat er overigens voor zijn of haar gading bij zit.

VERSLAGEN VAN HET SLAGVELD*

Martin Smit

Aan de Eerste Wereldoorlog is in Frankrijk nauwelijks te ontsnappen. Er sneuvelden ruim een miljoen Fransen, iedere stad en ieder dorp kent wel een oorlogsmonument voor de gevallenen. Door de oorlog raakten velen mannen voor het leven verminkt, het leven van duizenden families was ontwricht, ontelbare slachtoffers bleven vermist. Het landschap in grote delen van het noorden van Frankrijk was onherstelbaar beschadigd door de oorlogshandelingen. In de streken rond de Somme en Verdun is het getekende landschap nog steeds een stille getuige van de verschrikkingen die zich hier hebben afgespeeld.
De oorlog had bovendien een ingrijpende weerslag op de naoorlogse samenleving in Frankrijk. Industrie en landbouw stonden jarenlang in het teken van de oorlog, na de oorlog was het arbeidspotentieel aanzienlijk gereduceerd. Dit had onder meer tot gevolg dat vrouwen functies in fabrieken en kantoren gingen overnemen. Het tekort aan mannen zorgde voor problemen op de huwelijksmarkt. Voor veel overlevenden was een normaal bestaan niet meer weggelegd. Velen kampten tot aan hun dood met shell-shock en werden nooit meer de oude. Tegen de achtergrond van deze thema's plaatst de Franse striptekenaar Jacques Tardi zijn verhalen.

Van zijn anarchistische en antimilitaristische opvattingen heeft Tardi nooit een geheim gemaakt. Deze zijn in al zijn albums terug te vinden. In zijn eeuwigdurend lijkende serie Isabelle Avondrood (negen delen, 1976-heden) speelt de Eerste Wereldoorlog op de achtergrond een rol.
Tardi's eerste album over de Eerste Wereldoorlog, *Loopgravenoorlog* (1993), bestaat uit korte losstaande episodes op het slagveld. De trieste en verschrikkelijke fragmenten tonen de waanzin in en rond de loopgraven: ploeterende soldaten in de modder, stervend in een krater, doorzeefd met kogels of uiteengereten door granaten. Anderen doen vergeefs een poging makkers te redden, belaagd door oprukkende Duitsers.
Maar soms is het rustig op het slagveld. Dan kunnen soldaten in hun loopgraaf enigszins tot rust komen, maar daar is het eten slecht, de stank van zweet, lijken en latrines ondraaglijk en ratten en luizen zijn een voortdurende plaag.

ZINLOOSHEID

In *De grote slachting* (2010) zet Tardi de oorlog chronologisch neer. De lezer volgt een anonieme soldaat vanaf de eerste oorlogsschermutselingen tot het einde van de oorlog. Soldaten zien de strijd verharden, de realiteit wordt grauw en grijs, meer en meer vrienden sterven, tot de wanhoop bij velen toeslaat. Sommige soldaten verwonden zichzelf in de hoop naar een ziekenhuis te kunnen vervoerd. Anderen komen in opstand en weigeren nog langer de zinloze bevelen van de generaals op te volgen. Muiterijen worden echter keihard neergeslagen: weigeraars worden geexecuteerd. Soms worden soldaten als afschrikking tegenover anderen willekeurig uit de rij gehaald om terechtgesteld te worden.
Net als in *Loopgravenoorlog* tekent Tardi in *De grote slachting* de oorlog vanuit het gezichtspunt van de gewone soldaat, die gedwongen is mee te gaan in een heilloze strijd.
Tardi tekent graag de oorlog, maar niet om deze te verheerlijken. Het is de boodschap van de zinloosheid van oorlog, de verspilling van mensenlevens, de nutteloosheid van het vechten voor de eer en glorie van een land, die hij uitdraagt. Het zijn de politici en generaals die de medailles naar zich toe halen en het gewone volk blijft dat wat ze was: kanonnenvlees.
In zijn onlangs verschenen album *De laatste aanval* zet hij de belevenissen van de gewone soldaat opnieuw centraal, maar hij plaatst dit tegen de achtergrond van de gevolgen van de oorlog.
Door de ogen van de brancardier Auguste zijn de gebeurtenissen op het slagveld bij de Somme (1916) te volgen. Zijn medehospik is gesneuveld en de gewonde die ze met zich meedroegen is door Auguste noodgedwongen vermoord, om niet door de Duitsers ontdekt te worden. Sindsdien zwerft hij tussen de Franse en Duitse linies, raakt verzeild in verlaten loopgraven en dwaalt hij door een kraterlandschap, te midden van lichamen, schroot en verwoeste dorpen. Terug naar zijn eigen regiment wil hij niet, hij zou immers van desertie beschuldigd kunnen worden.

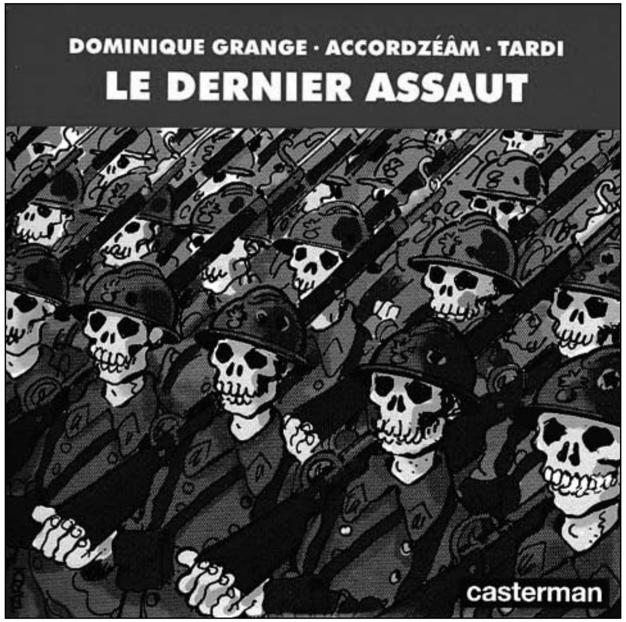
KOLONIALE POLITIEK

De belevenissen van Auguste laat Tardi becommentariëren door een anonieme verteller (Tardi?) die de oorlog in een breder historisch en politiek kader plaatst, zoals bijvoorbeeld de Franse koloniale soldaten die, onwetend van hun lot, in de Noord-Franse modder hun dood tegemoet gaan. Hiermee wordt de Franse koloniale politiek aan de kaak gesteld en ook de minachting die Frankrijk ten toon spreidde voor de volken uit deze landen. Frankrijk voelde zich hoog verheven boven de Duitsers maar dwong wel haar onderdanen uit Senegal, Noord-Afrika en Indo-China de ijzers uit het vuur te halen in een poging de 'Teutoonse horden' het vaderland uit te jagen.
De Engelsen krijgen soortgelijke kritiek. De wijze waarop Groot-Brittannië haar koloniën leegplunderde voor oorlogsgrondstoffen en mannen uit haar Gemenebestlanden ronselde om in datzelfde Franse land te sneuvelen, is vergelijkbaar.
De Eerste Wereldoorlog was in feite een negentiende-eeuws conflict, uitgevochten met telkens nieuwe, geavanceerder wapens, stelt de commentator. Zoals het gifgas, waarvan Frankrijk beweerde dat de Duitsers het als eersten gebruikten. Geschiedvervalsing, want Frankrijk testte het gifgas al in 1912 bij de belegering van enkele leden van de geruchtmakende bende van Bonnot.
De hele industrie en landbouw van de oorlogvoerenden was gericht op de strijd op het slagveld. Alles moest wijken voor de oorlog en alle mogelijkheden moesten worden benut. Zelfs duiven, honden en paarden werden gevorderd. Van de miljoen ingezette Franse trekpaarden stierven er zo'n vijfhonderd per dag. Tardi draagt dit album dan ook op aan de in de oorlog gestorven dieren.

LITTEKENS

Tardi laat zien hoe de oorlog, die een lo-

*Bespreking van: Jacques Tardi, *De laatste aanval*, Uitgeverij Casterman, met cd, € 27,50; Geert Buelens (red.), *Plots hel het werd. Jacobus van Looy en de Battle of the Somme*, Uitgeverij Huis Clos, 112 pag., met dvd, € 27,50.

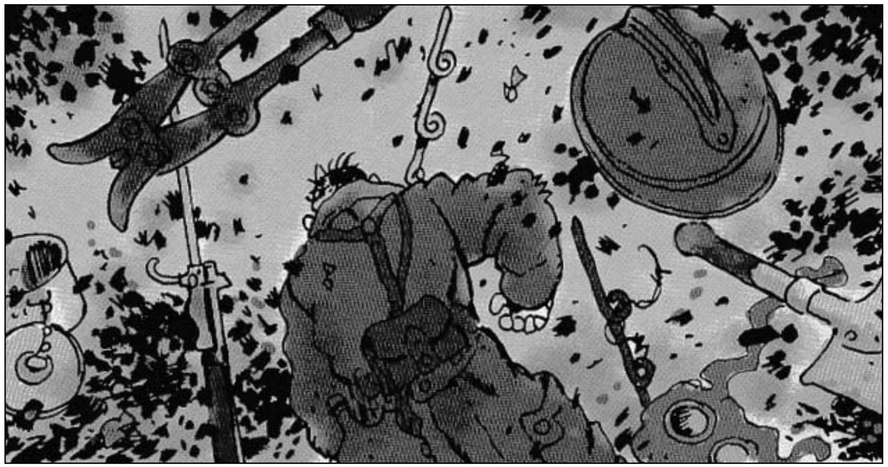

gisch gevolg was van de Duits-Franse oorlog van 1870, onuitwisbare littekens teweeg bracht in het landschap, de samenleving en duizenden families, en zijn schaduw vooruit wierp naar de Tweede Wereldoorlog. De oorlog stopte niet bij de wapenstilstand van 11 november 1918. Zijn boek is dan ook niet alleen een aanklacht tegen het militarisme en de misstanden van de Grote Oorlog, maar een zware aantijging tegen de Franse staat en haar handelswijze in tijden van oorlog en in het algemeen.

Loopgravenoorlog was een album in zwart/wit. In *De laatste slachting* gaf Tardi de oorlog eigenlijk maar enkele kleuren. In de loop van het verhaal liet hij de kleuren langzaam verschuiven van het vrolijke blauw van de lucht en het frisse geel van de korenvelden naar het grijs en grauw van de regen, de modder, de uniformen en het rood van het bloed en het geel van mosterdgas. In *De laatste aanval* heeft het kleurgebruik opnieuw een meer dan illustratieve functie. Nu overheersen het grijs op het slagveld en het rood van het bloed en de bloedrode luchten waartegen zich de strijd afspeelt. In zijn laatste uren in een hospitaal herbeleeft soldaat Auguste zijn belevenissen in een ijldroom. Symbolisch zet Tardi het oorlogsschroot, een begraafplaats, de bunkers, de granaten en het slagveld op een pagina neer in slechts zes plaatjes, in de kleuren van de Franse vlag…
Bij het album is een mooie cd gevoegd van chansonnière Dominique Grange, met begeleiding van de band Accordzéâm, waarop zij enkele liederen uit de Grote Oorlog vertolkt in het Frans, Duits en Engels. De cd onderstreept nog eens het internationale karakter van de oorlog. Het maakt immers niet uit welke nationaliteit je bezit, als soldaat maak je allemaal op het slagveld hetzelfde mee. En een Franse moeder huilt niet anders dan een Britse, Australische, Vietnamese of Duitse moeder.

TRAGEDIE

De oorlog was al twee jaar aan de gang, zonder dat er veel schot kwam in de vastgelopen loopgravenoorlog, toen de Britten op 1 juli 1916 een groot offensief startten aan de Somme, met behulp van legers uit Australië en Nieuw Zeeland, en het Franse leger. De slag duurde drie maanden. Het aantal manschappen dat bij die slag het leven verloor was ongekend hoog. Alleen al op de eerste dag verloren de Britten zestigduizend man, waarvan twintigduizend gesneuvelden. Minister van Oorlog Kitchener had in de maanden voorafgaand vrijwilligers opgeroepen zich te melden voor de oorlog. Duizenden hadden aan deze oproep gehoor gegeven. Naar gelang hun domicilie werden de vrijwilligers per streek, dorp, stad, zelfs per buurt of beroep, in regimenten ingedeeld. Hele Britse dorpen en wijken werden na de slag om de Somme in rouw gedompeld omdat nauwelijks iemand van de jongens die zich aangemeld hadden er terugkeerde.
Pas toen besefte de Engelse publieke opinie welke tragedie er gaande was. Dat besef werd nog eens gevoed door de in roulatie gebrachte documentaire *The Battle of the Somme*, een anderhalf uur durende film die het wel en wee op en rond het slagveld in beeld bracht. De film ging in honderden bioscopen in première en miljoenen mensen zagen de film. Voor het eerst maakte het publiek kennis met bewegende beelden van de oorlog.
De film bevatte opnames uit de omgeving van het front en fragmenten waarin soldaten ‘over the top’ gingen, de loopgraven uit, de vijand tegemoet. Deze waren weliswaar is scène gezet (het was onmogelijk dichtbij het slagveld te filmen), maar oogden levensecht waardoor het publiek op z’n minst de suggestie kreeg te kijken naar beelden

waarop men daadwerkelijk soldaten zag sterven.
Toen de film ook in Nederland vertoond werd raakte men ook hier onder de indruk van de verschrikkingen. Nederland had zich neutraal verklaard en tot dan bestond de berichtgeving over de oorlog voornamelijk uit het in de kranten publiceren van de communiqués van de diverse legerleidingen. Pers en publiek stonden in eerste instantie sceptisch tegenover de film, maar die stemming sloeg snel om. De Nederlandse dichter Jacobus van Looy (1855-1930) verwoordde die verschuivende houding in zijn aangrijpende lange gedicht 'Het verhaal van de provinciaal'. Literator Geert Buelens neemt dit gedicht als uitgangspunt voor de uitgave *Plots hel het werd*. Literatuur- en filmhistorici beschrijven hierin de reacties van pers en publiek op de film, in Nederland en Nederlands-Indië, en de opmerkelijke wijze waarop in de propagandastrijd de Duitsers en de Fransen eveneens met een film probeerden de Nederlandse publieke opinie voor zich te winnen. Een bijkomend effect van de vertoning was dat het medium film niet langer als een platte vorm van amusement werd gezien, maar voortaan serieus genomen werd.
Bij het boekje is een dvd gevoegd met een documentaire van Leo van Maaren waarin de tekst van het gedicht van Van Looy samengebracht wordt met originele beelden van de oorspronkelijke film.

DE BEDRIEGER VAN DE BEDRIEGER*

Willy Verhoysen

De herinneringsindustrie moet onttrokken worden aan de getuigen. Het zijn de historici die met de nodige kritische afstand de geschiedenis moeten schrijven. De herinneringen van getuigen kunnen een bijdrage leveren, maar zij kunnen nooit het hele verhaal schrijven. Dat beweert de Spaanse schrijver Javier Cercas in zijn laatste boek El Impostor *(De Bedrieger).*

El Impostor van Cercas gaat vooral over de Spanjaard Enric Marco die voorzitter was van de vrienden van Mauthausen, die de belangen en vooral de nagedachtenis verdedigde van de Spanjaarden die in Duitse concentratiekampen gevangen hadden gezeten tijdens de Tweede Wereldoorlog. In mei 2005 zou Enric Marco samen met de toenmalige Spaanse regeringsleider Zapatero in Mauthausen officieel hulde brengen aan de landgenoten die in de Duitse kampen waren gestorven. Maar kort daarvoor werd Marco ontmaskerd als een bedrieger. Marco had immers beweerd dat hij een van de weinige Spaanse overlevenden was van het Duitse concentratiekamp Flossenburg. De historicus Menito Bermejo ontdekte echter dat Marco nimmer in een concentratiekamp gevangen had gezeten.
Zijn zaak hield de Spaanse schrijver Javier Cercas, onder meer bekend van *Soldaten van Salamis*, jarenlang bezig. Na lang twijfelen heeft Cercas hierover uiteindelijk een beklijvend boek geschreven, *El Impostor*. De figuur van Enric Marco staat *centraal* in het boek, maar Cercas houdt met *El Impostor* zichzelf én de lezer een spiegel voor. Hij vraagt zich af of de schrijver in zekere zin ook geen bedrieger is, die met een fictief verhaal personages vorm geeft die nooit hebben bestaan. Anderzijds meent Cercas dat we als mensen regelmatig de behoefte hebben om bedrogen te worden en vaak ook zelf bedriegen en liegen of een loopje nemen met de werkelijkheid. Hoeveel mensen stellen zich niet mooier en heldhaftiger voor dan ze in werkelijkheid zijn?

IK BEN MARCO

In zekere zin begint het bedrog van Marco al bij zijn geboorte. Hij werd feitelijk geboren op 12 april 1921, maar zou later verklaren dat hij op 14 april van dat jaar het levenslicht zag. Zodoende kon Marco later verklaren: 'Ik ben Marco en ben geboren op 14 april 1921, precies tien jaar voor de proclamatie van de tweede Spaanse republiek op 14 april 1931.'
Als jonge knaap sloot hij zich aan bij de anarcho-syndicalistische vakbond CNT. Dat was op zich niet zo uitzonderlijk in het Barcelona van de jaren dertig, toen de CNT op een massale aanhang onder de arbeiders kon rekenen.
Toen de legers van Franco tijdens de burgeroorlog in de lente van 1939 Barcelona binnen marcheerden dook Marco onder bij een tante. Naar zijn zeggen sloot hij zich aan bij het onder-

*Bespreking van: Javier Cercas, *El Impostor*; Literatura Random House, Barcelona 2014; 420 pag.

grondse verzet tegen Franco. In werkelijkheid was Marco bang dat hij als CNT-er zou worden opgepakt. Daarom koos hij voor de vlucht voorwaarts en meldde hij zich aan om als vrijwilliger te gaan werken in Duitsland. Na zijn terugkeer uit Duitsland leidde Marco een teruggetrokken leven en was hij in het geheel niet betrokken bij het verzet tegen de dictatuur van Franco zoals hij beweerde.

Midden jaren zeventig maakte Marco een grote ommezwaai toen Franco op sterven lag en de weg naar een democratisering van Spanje in zicht kwam. Hij verscheen meer en meer in oppositionele, vooral anarchistische, kringen. Kwistig strooide Marco het verhaal rond dat hij tijdens de burgeroorlog in de voorste linies zou hebben meegevochten, de anarchistische voorman Durruti goed had gekend en na zijn politieke verbanning naar Frankrijk in de Duitse concentratiekampen terecht was gekomen.

Hoewel Marco in feite in geen enkel opzicht binnen de CNT actief was geweest tijdens de dictatuur van Franco, werden zijn verhalen vooral door de jongeren, die na de dood van El Caudillo grote belangstelling toonden voor het anarchisme, gretig opgepikt. Zijn ster rees als een komeet aan het anarchistische firmament en hij wist zich in korte op te werken tot algemeen secretaris van de CNT.

Cercas vraag zich af hoe het mogelijk was dat Marco tijdens de transitie van de dictatuur naar de democratie aan het hoofd kwam te staan van de anarcho-syndicalistische vakbond.

Het antwoord op die complexe vraag is volgens Cercas simpel: omdat Marco de ideale figuur was in die periode om aan het hoofd te staan van de CNT. Bij de dood van Franco was het Spaanse anarchisme verdeeld in twee grote blokken. Enerzijds had je de (oude) bannelingen en aan de andere kant de jonge anarchistische beweging in Spanje zelf. Deze twee blokken stonden zowel in ideologisch als cultureel opzicht tegenover elkaar. Wat hen vooral scheidde was de vraag of het anarchisme moest worden aangepast aan het nieuwe tijdsgewricht of vast moest houden aan de oude syndicalistische opvattingen. In cultureel opzicht stonden de jongeren van de nieuwe sociale bewegingen, die een vernieuwing wensten, tegenover de puristen onder de bannelingen, die het anarchisme zuiver in de leer wilden houden.

BRUGFIGUUR

Marco leek in die omstandigheden de geknipte figuur te zijn die in staat zou zijn om de kloof te overbruggen. In tegenstelling tot de oude bannelingen kende Marco de Spaanse realiteit aan het einde van de jaren zeventig beter. Tegenover de jongeren had Marco het voordeel dat hij de arbeidssituatie in Spanje beter kende. Bovendien had hij niet alleen de burgeroorlog meegemaakt hij kende ook de cultuur van de oude CNT.

Maar er was nog iets van groter belang. De transitie van de dictatuur naar de parlementaire democratie in Spanje was lastig en leek een theoretische onmogelijkheid. Tegen die achtergrond was de wederopbouw van de CNT in Spanje zo mogelijk nog moeilijker. Aan de ene kant kende de anarchistische beweging kort na de dood van Franco een enorme opleving, vooral onder de jongeren die beïnvloed waren door post ’68 beweging in de westerse wereld. Anderzijds had de CNT, die praktisch ten gronde was gericht door de jarenlange dictatuur, de deuren wijd open gezet voor de enthousiaste nieuwkomers. Nieuwkomers die van diverse pluimage waren: ecologisten, feministen enzovoort. En dat creëerde een zekere chaos in de CNT. Die chaos was een uitstekende voedingsbodem voor degenen die graag vooraan op de foto staan. Kortom een uitgelezen kans voor iemand als Marco, die hoopte dat de CNT na veertig jaar weer de grootste vakbond van Spanje kon worden.

Hoewel Marco aan het hoofd stond van de CNT had hij geen duidelijk inzicht in het functioneren van een vakbond en hoe die te organiseren. Hij had ook geen omlijnd idee over de lijn die de vakbond zou moeten volgen. Hij slaagde er dan ook niet in de interne problemen op te lossen. Integendeel, door ze niet aan te pakken vergrootte hij ze alleen maar.

NEERGANG CNT

De neergang van de CNT werd niet zozeer veroorzaakt door de onderlinge verschillen, maar door de fouten die de vakbond maakte, waardoor deze onoverbrugbare tegenstellingen aan de oppervlakte kwamen. De belangrijkste fout was een inschattingsfout. In 1977 wilden de jonge anarcho-syndicalisten die Marco steunden, een congres organiseren dat de organisatie van de CNT opnieuw zou bekijken en aanpassen aan de nieuwe tijden. Maar de jonge anarcho-syndicalisten begingen de onvoorzichtigheid om ook de rol te willen bespreken die bannelingenleiders hadden gespeeld tijdens de dictatuur.

Maar de lont werd in het kruitvat gestoken door de zaak Scala. Op 15 januari 1978 hield de Catalaanse CNT een manifestatie in de feestzaal Scala in Barcelona tegen het Pact van Moncloa. De manifestatie was een groot succes met meer dan tienduizend manifestanten, maar aan het einde werd Scala door vier molotov cocktails in brand gestoken. Daarbij kwamen vier arbeiders om het leven. Hoewel twee van de vier doden aanhangers waren de CNT, werd de vakbond zelf verdacht van de aanslag. In december 1980 werden zes personen van de CNT, voor deze aanslag veroordeeld. Enkele jaren later, in 1983 bleek tijdens een nieuw proces dat de aanslag echter het werk was van Joaquin Gambín, een informant van de politie. Volgens Cercas deed de Spaanse overheid er alles aan om de CNT in een kwaad daglicht te stellen.[1]

De zaak Scala werkte als een splinterbom voor de CNT. De regering beschimpte in de media met succes de vakbond en associeerde haar met het radicale geweld. Veel aanhangers keerden daarop de CNT de rug toe. De vakbond slaagde er niet in om de strategie van de regering onderuit te halen. Integendeel: de zaak Scala bleek een splijtzwam voor de CNT waarmee de syndicale carrière van Marco eindigde in 1984.

DES TE GROTER DE LEUGEN…

Enkele jaren later slaagde Marco erin om zich in een ijltempo op te werken in de vriendenkring van Mauthausen. Toen uitkwam dat Marco op wel een zeer spitsvondige wijze met de waarheid was omgesprongen, vroegen velen zich af hoe het mogelijk was geweest dat hij zolang zoveel mensen bij de neus had weten te nemen.

Marco maakte op een meesterlijke wijze gebruik van de vanzelfsprekendheid die gebruikelijk is in politiek totalitaire regimes: hoe groter de leugen hoe geloofwaardiger die wordt voor velen. Hitler deed het hem al voor: ‘De massa’s

worden gemakkelijker het slachtoffer van een grote leugen dan van een kleine leugen omdat iedereen af en toe wel een kleine leugen begaat maar zich schaamt voor té grote leugens.'
Ondanks alle twijfels die Cercas had om de bedrieger Marco onder de loep te nemen voerde hij een grondig onderzoek naar diens praktijken. De belangrijkste ontdekking die hij daarbij deed gaat over de lijst van gevangenen die in het Duitse concentratiekamp Flossenburg zaten. Marco beweerde dat hij daar als een van de weinige Spanjaarden gevangen had gezeten. Wat bleek uit het onderzoek: Marco had bewust geknoeid met de lijst van gevangenen.
Volgens Cercas kon Marco onder meer op de voorgrond treden door verering die in de jaren zeventig en tachtig ontstond voor de getuigen, de overlevenden van de Tweede Wereldoorlog. De historische getuige verwierf in die tijd een enorm prestige in het publieke debat. Marco wist handig misbruik te maken van zijn positie als 'directe' getuige van de holocaust omdat het publiek op dat moment meer belang hechtte aan de herinnering en niet zozeer aan gedegen historisch onderzoek. Hij was volgens Cercas bij uitstek de protagonist van de herinneringsindustrie.
Cercas vindt echter dat de herinnering individueel, partieel en subjectief is terwijl de geschiedenis collectief is en de bedoeling heeft totaal en objectief te zijn. De Spaanse schrijver is vernietigend voor wat hij de herinneringsindustrie noemt. Hij noemt het een prostitutie van de herinnering die ten onrechte de plaats van de geschiedenis inneemt.

Met zijn boek *De Bedrieger* beweegt Cercas zich op de grens van fictie en non-fictie. Of scherper geformuleerd: de werkelijkheid bleek nog fictiever dan de schrijver ooit had kunnen vermoeden. Hij doet op een boeiende wijze verslag van zijn zoektocht, de twijfels die hem gaandeweg besluipen en poneert interessante opvattingen over de rol van de herinneringsindustrie in de geschiedenis. Tegelijk stelt hij zijn rol als schrijver ter discussie: bedriegt ook de schrijver niet de lezer of wil die juist bedrogen worden? Al was het maar omdat de schrijver een fraaie slotsom aan zijn verhaal heeft gebreid!

NOOT

(1) De CNT was als laatste vakbond op 6 mei 1977 gelegaliseerd, maar trok onmiddellijk veel belangstellenden. Dit leidde tot grote argwaan bij de regering en vooral zijn minister van Binnenlandse Zaken Villa die een speciale anti-anarchisten-eenheid opzette binnen de politie. Gambín viel als informant van de politie onder de bevoegdheid van Villa. Maar de minister weigerde op het eerste proces te verschijnen. Zodoende hoefde hij ook geen tekst en uitleg te geven op de vragen van de verdediging hoe het mogelijk was dat de politie binnen vierentwintig uur na de aanslag uit de rienduizend aanwezige manifestanten enkele CNT'ers als verdachte had aangewezen. De aanslag op Scala bleek voor de Spaanse politie een uitgelezen moment om de anarchistische beweging bijzonder hard aan te pakken. In de periode na Scala werden talloze anarchisten aangehouden op beschuldiging betrokken te zijn bij geweldplegingen.

YANIS VAROUFAKIS OVER DE MONETAIRE ECONOMIE VAN DE EU*

Dick de Winter

Varoufakis was enige tijd minister van financiën van Griekenland. In onze pers werd hij afgeschilderd als een niet te vertrouwen halsstarrige oproerkraaier. Enkele machthebbers in Europa zullen op zijn minst één keer slecht van hem geslapen hebben. Maar was hij wel de dwarsligger zoals hij in de media geframed werd?
Nee, Varoufakis hield alleen zijn rug recht, wilde niet buigen voor de trojka, bestaande uit het Internationaal Monetair Fonds, de Europese Centrale Bank en de Europese Commissie. Zij wilden koste wat kost Griekenland dwingen aan de financiële leiband te lopen. Varoufakis' partij Syriza boog wel. Einde Varoufakis.
Varoufakis is jarenlang hoogleraar economie geweest op verschillende Britse, Australische en Amerikaanse universiteiten en werkt tegenwoordig als hoogleraar op de universiteit van Athene. Dat is in zijn boek goed te merken. Het is een groot college waarbij hij uit verschillende monetair-economische en politieke gezichtshoeken naar de problematiek van de Europese Unie kijkt.
In zijn betogen komt duidelijk de rol van Duitsland en Frankrijk naar voren. Ook aan Groot-Brittannië besteedt hij aandacht. Duitsland is duidelijk de sterkste economische natie, de spil van de al veel eerder opgezette Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS).

BRETTON WOODS

Verhelderend is Varoufakis' uiteenzetting over de opzet van het Bretton Woodssysteem, een financieel systeem dat in 1944 vorm kreeg. Na de Tweede Wereldoorlog waren de Verenigde Staten de enige natie die financiële overschotten (dollars) naar landen kon overbrengen waar een schreeuwend gebrek aan financiële middelen bestond. Varoufakis spreekt over een surplusoverschot.
In de jaren dertig hadden de VS vergelijkbare problemen in eigen land moeten oplossen. In de New Deal werd een mechanisme gebruikt dat binnen de VS tot belangrijke oplossingen had geleid. Dat;was het gevolg van politieke beslissingen. Onevenwichtigheden in de economie in staten zonder surplus konden er door worden aangepakt. Alle banken in alle staten van de VS bestreden de Grote Depressie. Door in te grijpen in de ziektekosten en de uitkeringen, en door voedselbonnen aan de armen uit te delen, maar ook door het optuigen van het defensiebudget kreeg de economie een injectie. Dit alles kwam niet terecht op de nek van de belastingbetaler maar op die van de federale staat en de monetaire autoriteiten in Washington.

DOLLARRECYCLING

Na 1945 hadden de VS de macht de dol-

*Bespreking van: Yanis Varoufakis, *En de zwakken ondergaan wat ze moeten ondergaan? Hoe Europa de stabiliteit in de wereld bedreigt*; De Geus, Breda 2016; 350 pag.; €21,95.

lar tot wereldvaluta te maken. Daardoor kwam de regie bij de Amerikaanse Fed, de Federal Reserve Bank, te liggen. De dollarstroom werd richting Europa geleid. Europa kocht daarvoor goederen die alleen de VS kon leveren. Landen waaronder Nederland, waren in staat financiële zaken op orde te brengen en met de aanschaf van kapitaalgoederen een industrialisatiepolitiek op te zetten. De VS hadden het voordeel van een continue export van eigen producten en verdiende aan dit recyclingproces zolang het systeem in tact bleef. Op de wisselkoersen van de verschillende landen konden de VS echter geen directe invloed uitoefenen.

Marx heeft duidelijk gemaakt dat de kapitalistische economie een onvermijdelijke op- en neergang vertoont. Het Bretton Woodssysteem was daar geen uitzondering op. De sterke opkomst van Duitsland en Japan gooide roet in het eten. Het liep mis toen de VS meer geld moesten gaan uitgeven aan Duitse en Japanse producten dan het aan dollars ontving van landen die Amerikaanse producten kochten. De Europeanen beschikten uiteindelijk over zo'n reservoir aan dollars dat als ze een deel in de VS hadden willen inwisselen voor goud er in de VS grote problemen zouden zijn ontstaan. De goudvoorraad zou in korte tijd uit de kelders van de Federal Reserve verdwenen zijn. In 1971 maakte Nixon een eind aan het financiële systeem.

FINANCIALISERING

Nu de VS geen surplus meer konden opbouwen moest een manier bedacht worden om het surplus van de West-Europese landen af te romen. Zo ontstond het systeem van financialisering waarbij private winsten die in Europa werden gemaakt naar Wall Street stroomden, waarmee de VS hun economie konden schragen. In dat systeem kregen de banken in de VS vrij spel. Ze produceerden 'vuile financiële producten', knipten die in stukjes en wisten die – voorzien van 'betrouwbare' wiskundig-economische modellen – in Europa succesvol aan de man te brengen. Beurskoersen schoten omhoog. Particuliere banken en financiële instellingen als Lehman's en Goldman Sachs creëerden geld voor een wereldwijde investeringswoede en geldsmijterij. De mondiale economie leefde een aantal jaren op te grote voet. In 2008 spatte de monetaire zeepbel, die losgezongen was van de reële economie, met een klap uit elkaar. Europa moest na 1971 wel met een eigen soort Bretton Woods model komen. Maar daar kwam niet veel van. Door het ontbreken van een politieke unie kwam het niet tot het instellen van een gemeenschappelijke overheidsschuld en een gemeenschappelijk investeringsbeleid. De bankencrisis van 2008 die in de VS was ontstaan en oversloeg naar Europa, kwam zodoende op het bordje van de West-Europese nationale staten terecht en werd vervolgens afgewenteld op de belastingbetaler.

EUROPESE MONETAIRE UNIE

In 1992 kwam het Verdrag van Maastricht tot stand, werd de Europese Centrale bank opgericht met de euro als centrale munt. Wie veronderstelde dat met invoering van een Europese gezamenlijke munt ook vanzelf een politieke unie zou volgen, kwam bedrogen uit. Het harmoniseren van de belangen van de leden tot een gezamenlijk belang is een bottleneck, wat ook tijdens de vluchtelingencrisis pijnlijk zichtbaar werd.

De invoering van de euro betekende dat er voor alle aangesloten landen een vaste wisselkoers tot stand kwam. Dat leverde op korte termijn voordelen op tussen ongelijkwaardige regio's, maar op de langere termijn kwamen die in grote problemen. Zwakke economieën hadden toen er nog geen euro bestond, door devaluatie van de eigen munt in tijden van economische tegenspoed, de mogelijkheid er bovenop komen. Het Italiaanse Fiat bijvoorbeeld, profiteerde van verlaging van de waarde van de lire waardoor de concurrentiepositie verbeterde en de export toenam.

Nu de wisselkoers was vastgezet bestond die ontsnappingsweg niet meer. Franse, Duitse en Nederlandse banken stonden klaar om met grote leningen de gaten in de begroting van die zwakke, vaak Zuid-Europese landen te dichten. Met enkele trucs van een Amerikaanse bank wist Griekenland de begroting in gunstige zin te manipuleren.

Het Griekenland van Varoufakis was een van de slachtoffers en werd door de trojka stevig in de tang genomen. Leningen die het land ontving vloeiden voor negentig procent direct terug in de zakken van de banken die natuurlijk eerst gecompenseerd werden. Slechts tien procent kon in Griekenland worden gebruikt voor structurele hulp. Verder was het, en is het nog steeds, de broekriem aanhalen en werd genadeloos op pensioenen en de zorg beknibbeld.

Het is opvallend dat Griekenland moet 'bloeden', waar landen als Italië en Spanje door het oprekken van de regels van het verdrag van Maastricht meer ruimte hebben gekregen om economisch aan te sterken.

Afgelopen jaar maakte Varoufakis een toer door Europa met zijn democratische hervormingsplannen. Volgens hem is het niet te laat de Europese Unie van onderop te hervormen.

IN DE STEIGERS

Woorden kunnen aaneen
worden geregen als bouwstenen
woorden kunnen als hefbomen
uit voegen lichten
om niet halverwege te blijven steken
bedenk wel, op welke verdieping
nieuwe ladders op te richten.

Uit: Laatste kwartier tussen verlichting en verduistering, Jeronimo Reyes, Groningen 2016

JACQUES DE KADT

Igor Cornelissen

Bijvangst

Wie zoals ik in 1935 geboren is en al vroeg belangstelling heeft voor politiek, had nog volop de kans om deelnemers te ontmoeten aan wat in de vorige eeuw de grote wereldbewegingen werden genoemd: het communisme en het nationaal-socialisme. En toen ik bij *Vrij Nederland* als journalist kwam te werken, kon ik er ook op uittrekken om uit hun mond bijzonderheden te vernemen. Soms waren die bruikbaar voor een artikel, vaak ook niet. Maar ze hielpen me in ieder geval die bewegingen beter te begrijpen.

Zo was ik zowel te gast bij Jacques de Kadt (1897-1988) als mevrouw Florrie Rost van Tonningen, al wil ik er direct bijzeggen dat ik me bij de eerste meer op mijn gemak voelde dan bij de vrouw die meestal als 'de zwarte weduwe' werd aangeduid wegens haar onverminderde sympathie voor Hitler, Himmler en Goebbels. Van De Kadts bewondering voor Lenin, Trotski en andere communistische voormannen was helemaal niets over. Hij werd een van de scherpste bestrijders van het communisme en werd door de CPN gehaat als renegaat.

Beide gespreksgenoten waren overigens uiterst gastvrij en beschaafd in hun woordkeuze. De Kadt ontmoette ik pas in zijn nadagen toen zijn geest al wat verduisterde. De eerste keer toen ik hem wilde spreken, wees hij mijn verzoek af. 'Op mijn leeftijd neemt men het recht alleen die dingen te doen die men zelf aangenaam of nuttig vindt. Daartoe behoort niet een gesprek met een van de politieke redacteuren van *Vrij Nederland*,' antwoordde hij op 1 augustus 1973. Het weekblad kende helemaal geen politieke redacteuren, maar ik had wel diverse figuren uit het linkse kamp aan het woord gelaten die De Kadt al jaren daarvoor als absolute onbenullen had weggezet.

Zeven jaar later was ik welkom in pension Narmada in Santpoort Zuid waarheen hij was verhuisd. Hij had drie delen memoires geschreven en een laatste deel over zijn politieke activiteiten van na 1945 als kamerlid van de PvdA zou er helaas niet meer komen. Misschien was hij wat milder geworden, wellicht ook wat eenzaam. Veel vrienden had hij nooit gehad. Het was een man die graag sprak en schreef over de internationale politiek. Futiliteiten hadden hem nooit zo geïnteresseerd. In de persoonlijke omgang gold hij als beleefd, maar ook saai.

Toen ik hem bezocht deed hem dat deugd. Wie waren er met wie hij over Wijnkoop en Van Ravesteyn kon praten, die van communistische partijgenoten vijanden waren geworden? Wie had er nog belangstelling voor zijn ontmoetingen met Herman Gorter, Henriette Roland Holst, Leon Trotski en Karl Radek? Hij had dat trouwens allemaal al opgeschreven in *Uit mijn communistentijd* (1965) dat, zoals hij al had voorzien, in de ramsj was terecht gekomen. Ik had dat eerste deel van zijn herinneringen niet onwelwillend besproken. In ieder geval was De Kadt iemand die schrijven kon, zoals hij voor de oorlog al had bewezen met *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Hij was een vééllezer, die blééf lezen. En niet alleen over politiek. Van de nieuwste opvattingen over psychologie, natuurwetenschappen en filosofie wilde hij kennisnemen en de literatuur hield hij ook bij. Natuurlijk dat alles weer voorzover het hem zinvol leek.

In zijn laatste briefje aan mij wilde hij nog kwijt dat Multatuli zijn plicht niet had gedaan 'maar liet merken dat hij de baas wil spelen over alle Nederlanders, Javanen en ieder met wie hij te maken krijgt. Maar de Minnebrieven blijven toch iets bijzonders, ook al heeft hij van politiek geen kaas gegeten en al begrijpt hij van Nederland nog minder dan van Indonesië. Maar de Nederlanders waren nog dommer dan alle anderen en begrepen niet dat ons tijdperk afgelopen was.'

In de mening over Multatuli stond hij niet alleen en al schreef De Kadt het er niet bij, je kon proeven dat hij nog steeds van mening was dat hij een van de weinigen was – misschien de enige – die wél verstand van politiek had. Ook dat was een reden dat hij weinig vrienden had of behield. Zelfs in de PvdA die hij vele jaren in de Tweede Kamer vertegenwoordigde als spreker over buitenlandse politiek, vonden de meesten hem te scherp. Zijn trouwe uitgever Geert van Oorschot die hem blééf uitgeven en steunen, vond dat De Kadt te vaak mensen tegen zich in het harnas jaagde. Als je iemand wilde overtuigen, moest je niet beginnen met hem een ezel, misleider, prul of prol te noemen. De Kadts verweer was dat je in dit land nu eenmaal hard moest schreeuwen wilde je gehoord worden. Josine Meijer, net als De Kadt medewerker van *Tirade,* die hem in hun communistentijd leerde kennen en hem altijd bleef bewonderen, schreef in haar recensie van De Kadts eerste deel memoires dat hij meestal met de hamer filosofeerde en daarbij wel de bedoelde spijker trof, maar daarbij zo hard sloeg dat de splinters van het hout afvlogen. De Kadt kon inderdaad in zijn taalgebruik ongemeen fel zijn. Dat had in ieder geval het voordeel dat hij in zijn polemieken en beschouwingen nooit saai werd. Dat hij prof. Jan Romein een 'geniale plagiator-geschiedfilosoof' noemde ging Josine Meijer te ver. Het is curieus eraan te herinneren dat De Kadt en Romein begin jaren twintig samen werkten aan *De Tribune*, het communistische partijdagblad waarvan Romein hoofdredacteur was. Er moest regelmatig een beroep worden gedaan op partijgenoten en geestverwanten om geld te geven. De drukker, de zetters en de paar redacteuren moesten worden betaald. Faillissement dreigde herhaaldelijk. In zijn memoires verhaalt De Kadt hoe hij als jong, actief partijlid met tegenzin op bedelpad ging. Naar eigen zeggen bracht hij aardig wat binnen. De Bloemendaalse advocaat mr. Piet Tideman wilde *De Tribune* wel steunen, maar dan moest De Kadt iedere week langskomen om een deel van het toegezegde bedrag op te halen en dan te luisteren naar Tidemans referaten over Hegel, die hij veel hoger aansloeg dan Marx. Zo bracht het bedelen 'mij nog een onverwachte filosofische winst'.

Tideman had een rol gespeeld bij *De Nieuwe Gids* en had Kloos gekend. En hij was eigenlijk de man geweest die de lintjesaffaire tegen Abraham Kuyper aan het rollen had gebracht. Het was het begin van het eind van Kuypers politieke leiderschap. Maar er was helaas geen tijd geweest om daarover te praten, noteerde De Kadt vele jaren later met spijt. Hegel ging voor en de collectant moest verderop om nog meer geld binnen te halen.

Dat het bedelpad wat minder voorspoedig verliep dan De Kadt suggereert, blijkt uit een brief die ik op het IISG vond in het archief van Jan Romein, een man die ongelooflijk veel bewaarde. Zijn trein- en buskaartjes nog net niet. Gelukkig wel een briefje van De Kadt aan Romein van 24 juli 1922. Mr. Tideman was wel bereid om iedere maand tien gulden te geven maar was daar op dat moment niet toe in staat. Partijgenote Van Bakhuyzen van den Brink was bij ir. Van Loghem langs gegaan, maar dat had vooralsnog ook niets opgeleverd. Zelf zal De Kadt nog langs gaan bij dr. Van Breemen. 'Ik twijfel of het iets zal opleveren'. Een geestverwant had twintig gulden gegeven en anderen een kleiner bedrag. Meer dan vijftig gulden had De Kadt niet bij elkaar gekregen. Misschien zou hij 'als er solide waarborgen zijn' bij een familielid nog wat geld kunnen lenen. Wie dat familielid is, schreef hij niet. Een van zijn broers? Zijn vader?

De biograaf van De Kadt zal het niet makkelijk hebben. Er is vrij veel over zijn politieke ideeën geschreven en ook over zijn ontwikkeling in een reeks linkse partijen en partijtjes. Sommige van zijn boeken werden herdrukt en nu en dan wordt hij nog genoemd

als een van de weinige belangrijke politieke denkers die Nederland voortbracht. Toen De Kadt met zijn broers en ouders in de meidagen van 1940 naar Engeland vluchtte, moest hij zijn archief achterlaten. Inclusief zijn manuscript voor een biografie over Henriette Roland Holst en brieven van haar. Al zijn paperassen werden door de Duitsers weggesleept en bleven na de oorlog spoorloos. Over zijn persoonlijk leven is hij terughoudend. In *Uit mijn communistentijd* wordt de lezer een korte blik vergund op een jeugdige verliefdheid op een jonge verpleegster, welke passage De Kadt afsluit met een onverbiddelijk: 'Na dit "voer" aan de psychologen en aan de modernen te hebben verstrekt, acht ik me verder ontslagen van mededelingen op het gebied van zieleleven en sex.'
Het zal een biograaf niet makkelijk vallen uit te zoeken waarom De Kadt pas na de oorlog trouwde met de weduwe Esther Stern, moeder van twee kinderen, en hoe ze elkaar leerden kennen. En hoe verwerkte hij het verlies van zijn ouders en een broer die in een Jappenkamp omkwamen? En wat betekende het jodendom voor hem, geen zionist, die pal achter Israël stond?
De Kadt was een tegenstander van het anarchisme dat hij (mede)verantwoordelijk achtte voor het aan de macht komen van het communisme in Rusland en zelfs voor het rechts totalitarisme van Franco in Spanje. Soortgelijke voorbeelden waren er in Nederland onder handbereik. Men hoefde slechts te kijken waar de Communistische Partij van Nederland haar meeste aanhang had. Dat waren de Zaanstreek, Oost-Groningen, de Friese districten van Domela Nieuwenhuis, Twente, Deventer en natuurlijk Amsterdam. Daar hadden voordien de anarchisten veel aanhang gehad. 'Het zijn de CPN-burchten van thans.'
Rudolf de Jong veegde op een fraaie manier de vloer aan met deze analyse van De Kadt. Het was juist zo dat de SDAP vóór 1917 haar eerste overwinningen boekte in de door De Kadt genoemde streken en steden. In 1897 werd Troelstra gekozen in Winschoten, Leeuwarden en Tietjerksteradeel. In hetzelfde jaar werd Van Kol voor de SDAP in de Kamer gekozen door Enschede. Schaper, het derde Kamerlid, werd in 1899 gekozen in het Oost-Groningse Veendam en in 1903 was het Amsterdam dat Troelstra koos. En Zaandam kreeg met Ter Laan de eerste SDAP burgemeester (*Buiten de perken*, no. 5, 31 augustus 1965).

De toekomstige biograaf van Jacques de Kadt kan ik in ieder geval met een kleinigheid helpen. Zijn joodse ouders Roelof de Kadt en Esther de Kadt-Koppens gaven in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 13 augustus 1910 kennis van het Barmitswo Feest in Oss ter gelegenheid van hun jongste zoon, die dertien was geworden. Kerkelijk meerderjarig dus. Dat vond ik op internet, waar een groot aantal kranten en tijdschriften gedigitaliseerd op staan. Een rijke hulpbron voor historici. Maar waar het feest was en of er muziek werd gespeeld en misschien gedanst en wie het koosjere voedsel verzorgde bij dat kerkelijke meerderjarigheidsfeest, dát is dan weer niet te vinden op internet.

ANARCHISTISCHE LENTE?

Opstand en integrale coöperatie

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

In het voorjaar 2016 verschenen er twee Franse anarchistische tijdschriften, die aan revolutie aandacht besteedden (zoals de 'Praagse lente' van toen en de 'Arabische lente' van enkele jaren terug). Het ene tijdschrift betrof het studieuze *Réfractions* (nr. 36, lente 2016); het had een dossier opgenomen met als thema 'De revolutie heruitvinden?' Er staan artikelen in die titels meekregen als 'De revolutie is niet een verlangen, maar een noodzakelijkheid' (Eduardo Colombo) en 'Terugkomen op het revolutionaire anarchisme' (Jean-Christophe Andaut).
Het andere tijdschrift was het meer activistische *Le Monde libertaire* (nr. 1779, 15 mei-15 juni 2016). Het daarin opgenomen dossier had als thema 'Revolutie maken'. In dat nummer werd een aantal obstakels op weg naar de utopie behandeld. Tevens vroeg men zich af of de spontane beweging 'Nuit debout' – opgekomen eind maart 2016 op de Place de la République (hartje Parijs) – de revolutie voorbereidde. We horen er inmiddels niet veel meer over, maar dat kan betekenen dat een eruptie zich voorbereid. Een evaluatie van die beweging treft men aan in het tijdschrift, ooit door Jean-Paul Sartre begonnen, *Les Temps Modernes*, van november-december 2016. Het nummer draagt als titel 'Nuit debout et notre monde' (ik signaleer het alleen; ik heb het zelf niet gelezen).

Inmiddels zitten we in de lente van 2017. Is er in de tussenliggende periode, naast Nuit debout, niets gebeurd? Meer dan dat! Maar heeft dat het anarchisme (de positieve anarchie) dichterbij gebracht? In het Westen zie ik daar de tekenen niet van, alhoewel er soms een lichtpuntje is. Als zodanig beschouw ik de poging om een integrale coöperatie te laten ontstaan. De Franse geëngageerde journalist Emmanuel Daniel doet daarvan verslag onder de titel *Verzet en ongehoorzaamheid, De integrale Catalaanse coöperatie* (Paris, 2016; deze en alle volgende titels alleen in het Frans verkrijgbaar). Het boek is opgebouwd als een evaluerende bespreking, gevormd door een beschrijving van enkele maanden participerende observatie en vraaggesprekken in Catalonië bij de diverse coöperaties waaruit de integrale coöperatie bestaat. De formule is in diverse streken van Frankrijk overgenomen.

Een nieuwe lente?

De komst van de lente is meteorologisch gezien een zekerheid. De rest, inclusief het weer, kent alleen onzekerheid. Daarom ook steeds weer de herhaling. Toen de Hongaars-Franse architect en socioloog Yona Friedman in 1974 een boekje schreef onder de titel *Hoe te leven met anderen zonder leider te zijn en zonder slaaf te zijn*, was de basis ervan alweer meer dan honderd jaar eerder gelegd met 'ik wil niet heersen en beheerst worden. Het boekje, al jaren uitverkocht, is vorig jaar opnieuw uitgebracht. Geen opmerkelijke uitspraken erin noch is het 'verhalend'. Het kent namelijk de aanstekelijke vorm van een quasi-mathematische verwerking van zijn gedachte. Friedman werkt namelijk consequent met tekeningetjes (miniatuurtjes, diagrammetje) op de ene pagina, met op de naastliggende pagina tekstuele verduidelijking van die tekeningetjes. Toch is het geen stripboek, verre van dat.

De herhaling zit ook in het nieuwe boek met

een dubbelzinnige titel van de Franse libertair André Bernard. De titel ervan luidt *Een ander anarchisme is mogelijk* (Saint-Georges-d'Oléron, 2016). Anders dan welk anarchisme? André maakt duidelijk dat het voor hem niet om één anarchisme gaat, maar veeleer om de consequenties die een ieder individueel trekt uit de hoofdpunten van anarchisme (zo'n hoofdpunt vind je als titel van het boek van Friedman). André constateert dan ook dat de enkelvoudige term 'anarchisme' een veelheid vormt, omdat het door allerlei situaties, zowel historisch als contextueel, wordt bepaald. En daarbinnen trekt hij voor zichzelf – in zijn beschouwingen in dit boek – een lijn (denk aan Paul Goodman, *Drawing The Line*). Die lijn wordt bij hem uitgemaakt door de kwestie geweld/geweldloosheid, violence/non-violence. We zijn dan weer een eeuw terug, zoals bij de Nederlandse libertaire juriste Clara Meijer-Wichmann – die wordt dan ook door André Bernard in Frankrijk gepromoot! Een nieuwe lente lijkt het dus vooral van een repeterende kracht te moeten hebben.

Ik heb het idee dat de Franse anarcho-syndicalist Guillaume Goutte daar ook gebruik van wil maken. Hij pleit voor een heropleving van het revolutionair syndicalisme. In zijn boek *Voor het anarchosyndicalisme, Tegen alle vormen van overheersing* (Paris, 2016) zet hij in op een verruiming van de activiteiten van de vakbond ten behoeve van een antikapitalistische en antiautoritaire dynamiek – de geest moet weer uit de fles. Hij citeert daarbij de zapatistische leuze: 'van onderop, van links' en snijdt dit toe op een vernieuwd 'syndicaat'. Het past, zo meen ik, in: een 'ander anarchisme is mogelijk'. Daarvan is bij Goutte een van anarchistische hoofdpunten in de titel van zijn boek terug te vinden: 'tegen alle vormen van overheersing'.

Pragmatisch anarchisme

Het voorgaande betrof vooral aandacht voor allerlei praktische verschijnselen en instituties. Wie zich daarentegen op theorievorming wil richten, zou zich kunnen wagen aan het bestuderen van het boek van de Franse libertaire filosofe en sociologe Irène Pereira. Dat draagt als titel *Kritisch pragmatisme, Collectieve actie en sociale verhoudingen* (Paris, 2016). Pereira gebruikt het (filosofisch) pragmatisme als een benadering van de werkelijkheid en kennisleer om een zienswijze te construeren die anarchisten kan aanspreken. Het pragmatisme op die wijze ingezet, legitimeert het anarchistische hoofdpunt 'Ni Dieu ni Maître'.

Op enkele punten uit haar argumentatie heb ik kritiek, reden waarom ik haar – in een bespreking van haar boek – heb aangemoedigd teksten van de Amerikaanse libertaire maatschappijcriticus en pragmatisch anarchist Paul Goodman (1911-1972) te bestuderen. Of zij die uitdaging aanvaardt, is afwachten, net als op de komst van een anarchistische lente.
(Alle hier genoemde boeken zijn uitvoerig besproken op https://libertaireorde.wordpress.com)

ILLUSTRATIES

De illustratie op het omslag komt uit het boek *The education of desire. The anarchist graphics of Clifford Harper*. Ook van Clifford Harper (en uit hetzelfde boek) is de illustratie op pagina 1. Op de binnenkant van het omslag staat een foto gemaakt in het archief van CIRA (Weia Reinboud, Lausanne 2015). De afbeelding op pagina 5 is een advertentie van boekhandel De Orkaan, als zegel ingeplakt in nummers van het anarchistische tijdschrift *Die Internationale* uit 1927 (Coll. MS). Op pagina 17 en 18 omslagen van het tijdschrift *Zero* (Coll. MS) en op pagina 20 en 21 omslagen van uitgaven van de VAU (Coll. JvdL). Op pagina 40 is de hoes te zien van de cd bij het boek van Jacques Tardi, *De laatste aanval*, en op pagina 41 een illustratie uit datzelfde boek.

HET VERMEENDE MARXISME AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

André de Raaij

Ongedoofd vuur

Als je bij een nieuwsmedium werkt, een dagen zelfs een weekblad, of een radionieuwsdienst, is het een erezaak om het allerlaatste nieuws 'nog mee te nemen'. In deze tijden waarin iedereen met een internetverbinding vrijwel meteen op de hoogte kan zijn van echt nieuws of het laatste nepnieuws is deze eer niet zoveel meer waard. Integendeel, geen media zo traag als de gevestigde. Of *de AS* als gevestigd medium kan tellen is de vraag. Hoe dan ook, in een tijd waarin die snelheid van nieuwsvoorziening er zo toe lijkt te doen geeft een viermaandelijks blad een mate van verstilling die dan misschien juist wel weer aansluit bij de werkelijkheid buiten de snelheid. Dit is pas achteraf vast te stellen. Ik schrijf dit op een ogenblik dat de Verenigde Staten op federaal niveau geregeerd worden door een padachtige kapitalist die hoewel hem ieder redenaarstalent ontbreekt – Wilders lijkt er een begaafd spreker bij – toch als volksmennend fascist aangemerkt kan worden. Hij heeft de verkiezingen weliswaar niet gewonnen maar het Systeem in de VS heeft hem neergezet waar hij zit op het ogenblik dat ik dit tik. En hij heeft een uitgesproken nazi aangesteld als belangrijkste man onder zich, na een week in dienst te zijn.

In koortsachtige waanzin bezingt Marinetti in het *Futuristisch Manifest* de snelheid terwille van de snelheid. Dit fascistische oerdocument past bij de politieke loopbaan van Donald Trump. Iedere dag een decreet waarvan de mensen bij normaal beleid – dit is dan ook geen beleid, dit is politiek als oorlog, een ander fascistisch idee – een behoorlijke tijd zouden moeten bijkomen. Tegelijk zien de VS de schoonheid van het protest ontstaan, dat ook snel en behoorlijk georganiseerd op gang komt. De demonstraties, zeker die enorme, goed maar onopvallend voorbereide van 21 januari 2017, lijken een aanlanden van de langverbeide Derde Feministische Golf. Maar ja, ik schrijf dit eind januari. Geen idee hoe het er voor staat in de VS, of Frankrijk, of Nederland op het ogenblik van verschijnen van dit blad. In zijn voordracht *The future of capitalism* schetst Paul Sweezy het onvermijdelijk einde van het kapitalisme, en ik vermoed dat we dit waarnemen in deze politieke waanzin. Het kan wel degelijk gebeuren dat de leiders van deze klasse met zichzelf de hele wereld opblazen. Dat is dan ook het einde van het kapitalisme, zegt Sweezy laconiek. Als u dit leest is het in ieder geval nog niet zo ver. Hier laat ik het bij wat betreft de actualiteit van de tijd. Dus nu een echte Dubbele Boterham met Kaas: Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen in de jaren zeventig.

*

In de kerstvakantie van 1971 stortte ik mij op voorgestelde alternatieve literatuur, die de 'burgerlijke economie' zoniet moesten vervangen dan toch moest aanvullen, benevens de voorgeschreven boeken. Marxistische economie naast de zogeheten neoklassieke synthese. De pil van Samuelson, kortweg *Economics* geheten, werd van hogerhand vervangen door Lipsey & Steiner, *An introduction to positive economics* – dat was strakker, vond men. Als alternatief waren voorgesteld hoofdstukken uit de Duitse vertaling (!) van *Theory of capitalist development* van Paul Sweezy (de Engelse uitgave was niet leverbaar – dit kon nog in 1971) en Harry Magdoff,

The age of imperialism. De docenten, die naar eigen zeggen net ontkomen waren aan de marxistische economie in de geest van Kleerekoper, de inmiddels overleden hoogleraar emeritus, wiens *Grondbeginselen van de bedrijfseconomie* schielijk van de lijst was afgevoerd, weigerden. Als concessie werd een boek *Economic systems* voorgesteld, dat ook aandacht besteedde aan reëel functionerende 'marxistische' economie. Ik heb de vier boeken in die vakantie ijverig gelezen en geëxcerpeerd bij het oliekacheltje op mijn zolderkamer.

En toen kwam de geplande bijeenkomst van eisende studenten en morrende docenten. Die aan de zaal die om marxisme vroeg de vraag stelden: 'Wie van u heeft de boeken inmiddels gelezen?' Er ging geen vinger omhoog. Dan ook maar de mijne niet. Tot vandaag aan toe vraag ik mij af waarom ik het niet heb gedaan: wie liet wie in de steek? Anderzijds: wat zou het uitgemaakt hebben als ik naar waarheid had laten weten alle betrokken boeken gelezen te hebben? De docenten konden hierbij schamperend de eis afwijzen, ongelijk kon ik ze niet geven. Ik was in ieder geval al behoorlijk voorbereid op het tentamen. Dit was tevens de laatste keer dat ik mij heb beziggehouden met de officiële inhoudvorming van de studie. De inzet voor 'het marxisme' was niet bijster groot van studentenzijde, ook al wil de uitgevente legende het ook tot op vandaag anders.
Chris van Esterik in *Jongens waren we* geeft het verhaal van vier studenten die niet met een gouden lepel in de mond aan deze studie begonnen. Het idee was: veel lezen, de wereld leren kennen om haar te veranderen, hoe de toekomst er uit zou zien was ongewis. De vier kwamen aan in de dagen waarin het mij al duidelijk was dat de CPN een doorslaggevend stempel gaf op wat voor studentenbeweging zou doorgaan. Plotseling draaide er veel om *poen*, dat woord viel iets te vaak om geloofwaardig te zijn. 'Vietnam' als mogelijke schakel in bewustwording van een generatie jongeren werd door de CPN argwanend bekeken. Het West-Duitse revanchisme, daar ging het om. Tot en met bij de aanleg van de metro in Amsterdam – Rotterdam, als economisch verlengstuk van het Roergebied had een metro, dan kon Amsterdam niet achterblijven. Toch waren er veel studenten betrokken bij het verzet ertegen, mijzelf inbegrepen, maar in mijn geval dan via een soort binnen/buiten-universitaire-praxisverbond, het Studenten Steunkomitee Nieuwmarkt. Bij politicologie was de studievereniging als zodanig tegen de metroafbouw, in tegenstelling tot wat de CPN dicteerde op centraal niveau. Dit moest klappen en dat deed het. Of het in zich opnemen van een grote hoeveelheid kinderen van de bourgeoisie die meer poen moesten krijgen als student nu zwaar heeft bijgedragen aan de ondergang van de partij zou ik niet durven zeggen. Een rol heeft het zeker gespeeld.
Volgende keer meer, blijf gezond en liefst strijdbaar.

Chris van Esterik, Jongens waren we – totalitaire verleiding in de jaren zeventig; Amsterdam, Balans, 2016; 415 pag., € 22,50.

TENTOONSTELLING 'CONN3T. IMPACT VAN DRUKPERS EN SOCIALE MEDIA'
Tot 21 mei is in Museum Meermanno/Huis van het boek in Den Haag de interactieve tentoonstelling 'Conn3t. Impact van drukpers en sociale media' te zien, samengesteld door de Koninklijke Bibliotheek en de Vlaamse Erfgoedbibliotheek. De expositie behandelt het ontstaan, de geschiedenis en de ontwikkeling van het gedrukte woord en de revolutionaire ontwikkelingen van de sociale media. Zie www.meermanno.nl/conn3t

JAAROVERZICHT VAN DE ANARCHIE IN 2016

Jan Bervoets

Jaarkroniek van de anarchie

Als belangrijkste gebeurtenis voor wat we in 2016 de geschiedenis van de anarchie noemen is de verschijning van een boek. Pluto Press in Londen verspreidde *Burning Country, Syrians in revolution and war* door Robin Yassin-Kassab en Leila Al-Shami. Dat klinkt abstract, op het inhumane af, maar het vat vijf jaar menselijk handelen samen voor een samenleving
Het gaat om niets minder dan de opkomst en vernietiging van een complete volksbeweging van miljoenen personen tegen de staat met alle perspectieven voor alternatieven die erbij horen. Het is de geschiedenis van Syrië vanaf de Arabische lente tot het einde van 2015. Het land kende een globale en aanvankelijk geweldloze massabeweging van onderop zonder uitgebroken leiders, sporadisch met bewust uitgesproken anarchistische propaganda. In het rond de kerst verschenen nummer van *Buiten de Orde* staan artikelen van Leila Al-Shami over Omar Aziz, die geïnspireerd werd door het denken van Michael Bakoenin. Een van de zeer velen. Over het gehele gebied Syrië was de staat in ontbinding en waren de sporen van een andere maatschappij in opbouw: als macht tegen de dictatuur van Assad en zijn legers in. Een dergelijke maatschappij is herkenbaar uit de verhalen die we kennen van de Palestijnse volkscomités met Anarchists against the Wall in de afgelopen vijftien jaar. En in het gedachtegoed van de Turkse anarchistische beweging DAF, waarvan de propaganda na de Taksim-opstand in Istanbul in 2014-2015 doordrong in het internationale anarchistische overleg. In beginsel niet anders dan zoals de democratische organisaties dat in Rojava (autonoom 'Koerdistan' in Syrië) tot in de laatste details op papier hebben uitgewerkt.
Laten we het zo stellen: wat door de organen van Rojava en de Turkse Koerden: TEV-DEM, PKK, HDP en de SDF is gepredikt, heeft in aanzet op het punt gestaan gerealiseerd te worden in het gehele noordwestelijke kwart van het Midden-Oosten. Van west naar oost: van Istanbul in het noordwesten tot de stad Sinjar, of misschien wel Mosul in Irak, met in het zuiden geheel Syrië als een aaneengesloten gebied, ontstond een conglomeraat van communes, raden en federaties van maatschappijorganisaties van boeren, handwerkers, distributeurs en hulpverleners, die door de marktwerking en het officiële staatsstelsel buiten de formele 'economie' waren geplaatst. Onder de knoet van staatshoofden als Erdogan, Assad, de Kalief van de IS, en wroetende satrapen van wahabitische monarchen als Qatar en Saoedi-Arabië verspreidde zich als een veenbrand een maatschappelijk substraat met als basis de wijken of agrarische gemeenschappen. Men kan het niet omschrijven als de klassieke arbeidersklasse zoals Marx die in zijn tijd omschreef, want in Syrië waren de fabrieksarbeiders in Aleppo de geprivilegieerden die hun baan wilden behouden onder de paraplu van Assad. De revolutie ontstond in wijken met werklozen en armen, die buiten het industriele productieproces waren gesloten dat deels in handen van Assads oligarchen stond (voor details verwijs ik naar het hoofdstuk Grassroots in het boek). En zoekt men in deze beweging een bewuste voorhoede zoals Marx dat in het fabrieksproletariaat zocht, dan zijn dat vooral de vrouwen die elke vorm van bijbelse onderdanigheid van zich hebben afgeworpen.
Helaas moeten we het laten bij een verhaal op papier. Want tussen droom en daad – of beter gezegd: de daad van onze dromen en

de geschiedenis van de afgelopen jaren – staan allerlei machten en factoren. De eerste is dat de beweging van onderop is ontstaan doordat de regering van Assad zich openlijk tegen het volk keert met vervolgingen, moordbrigades en een aanval op de totale infrastructuur, waardoor alle openbare diensten worden uitgeschakeld. We zien dat zowel in Syrië als in Turks Koerdistan; wijken worden bewerkt met napalm, fosforbommen, emmerbommen, om bewoners te verdrijven en te doden. Met name hulpdiensten, ziekenhuizen, marktplaatsen die de basis vormen voor het sociale contact zijn het doelwit. Hele wijken, zelfs historische en monumentale, worden met de grond gelijk geschoten. Gewapende eenheden die zich tegen Assad verzetten, nemen de macht over en stellen hun eigen voorwaarden: zij vormen vaak een eigen dictatuur ten koste van de bevolking die zij zeggen te beschermen. Voor een deel zijn het avonturiers, voor een deel Islamistische fanatici. Een van die gewapende machten is de IS, die zegt op weg te zijn naar een eigen staat, de anderen zien zich als afgezanten van Saoedi-Arabië, Qatar, Hezbollah of de Turkse staat. Vanaf 2014 spelen ook de Verenigde Staten, de Europese NATO-landen en Rusland als interveniënten een rol, deels onder voorwendsel het terrorisme te bestrijden.
In de bestaande wereldorde van soevereine staten is een absolutistische ideologie geslopen. De grote mogendheden en de wereldorganisatie handhaven een consensus waarbij aan leiders van die staten de macht wordt gegund om eigen bevolking of delen daarvan te vernietigen wanneer niet de soevereiniteit van het volk in zijn regio of georganiseerde natie maar de soevereiniteit van het staatsapparaat in het geding is. Het terrorisme is in feite het product van de absolutistische staatkunde van koningen, comités du salut public, centrale bureaucratencomités, ayatolla's en kaliefs, al dan niet gewapende 'bevrijders' of 'volksleiders'. Juist zij projecteren hun eigen aspiraties op die van hun tegenstanders en roepen daarbij de collectieve dood als bondgenoot aan: in naam van de Jahwe van Josua, van het door god of de goden opgelegde imperium, van het Pauselijk gezag, van Allah, van de door God gegeven overheid, van de zedelijke leiders van het volk, ja zelfs de stelling dat het volk slechts vrede of democratie kan bereiken door het bloed dat van de handen van zijn leiders afdruipt als soldaten of gelovigen te gedogen. Verzet je je tegen deze dogma's, dan saboteer je de door de leiders opgelegde orde en hebben zij het recht tegen je op te treden als tegen terroristen. Ook al draag je een betere wereld in je geest, waarin je de afschaffing van dit principiële geweld propageert.
Bij de poging van de bevolking om zich tegen deze macht collectief teweer te stellen is het in Syrië vooralsnog niet tot een eenheid gekomen; er is nu geen verbinding tussen Rojava en de Syrische beweging. Tot aan het verschijnen van *Burning Country* is alleen de beweging van Rojava voor het voetlicht gekomen. De uitbreiding van deze beweging is gestuit door de grenzen die door het Amerikaanse bondgenootschap zijn gesteld. Verder is Rojava in conflict geraakt met het Vrije Syrische Leger, waarmee diverse wijkorganisaties en raden in de westelijke steden zich hadden verbonden. Dieptepunt van deze betrekkingen is de poging van Rojava om in het district Aleppo een verbinding van bevrijde gebieden tussen Kobanè en Afrin te bewerkstelligen, waarbij ook Russische luchtsteun is ingezet: op 15 februari van dit jaar veroverde Afrin de oostelijk gelegen stad Tel Rifaat met steun van Russische luchteenheden, die daar op dezelfde manier huis hielden als boven de stad Aleppo. Dat kwam de samenwerking niet ten goede.

Maar er zijn nog kansen. De berichtgeving van de laatste maanden tijdens de belegering van de oostelijke wijk van Aleppo, werden gekleurd door notities van White Helmets, burgerbeschermingcomités, die zich bezighielden met het redden, ondersteunen of verzorgen van medeburgers tijdens bombardementen. Zij weigerden te vluchten en vormden een civiele organisatie die sterk doet denken aan de door het geweld versplinterde comités en raden. In het Koerdische gedeelte is sprake van YPG, dus burgerbeschermingcomités, die zich zo zijn gaan noemen, en waarvan we zouden moeten verwachten dat zij hetzelfde doen. Na de overgave van de oostelijke wijk in december en de ontruiming daarvan zijn er veel inwoners door de Koerdische wijk opgevangen. De kans bestaat dat beide organisaties elkaar alsnog erkennen en tot een samenwerking komen. Al is de prijs voor deze onderlinge solidariteit wel heel veel bloed en puin.
Intussen is op 29 december 2016 een wapenstilstand overeengekomen met garanties van de mogendheden die zelf hun legers in Syrië hebben gestationeerd: Rusland en Turkije. Dit verdrag sluit 'strijd tegen terrorisme' uit. Officieel verklaart men dat hiermee Al Nusra en de IS worden bedoeld, feitelijk interpreteren de Russen en Turken dit conform de Russische extremistenwetten, die elke oppositie tegen het leidende staatsgezag als terrorisme zien (en daarin vallen onder Rusland ook stakende vakbonden). Dus als onmiddellijk na het staakt-het-vuren de massa's weer de straat opgaan om hun wensen kenbaar te maken voor een betere samenleving en voor het recht dat zelf geweldloos en met collectieve consensus te organiseren, is dat anarchie, die in de ogen van de leiders per definitie terroristisch is. En dat maakt het bestand zinledig en ook het vredesoverleg dat nu in Kazachstan plaatsvindt. Alle leiders achten immers het gebruik van zware wapens en toepassing van massaslachting op de eigen ongehoorzame bevolking ter wille van de 'openbare orde' geoorloofd en alle partijen worden door de bevolking als onderdrukkers dan wel als bezetters gezien. Syrië is – hoe men het wendt of keert – een land waar de bevolking definitief heeft opgehouden aan welke regering dan ook te gehoorzamen.
En zo moet het afzijdige 'democratische Westen' toezien op 'shapes of things to come' voor 2017 en de komende jaren, zelf betrokken bij landen, politieke bewegingen of geheime agentschappen, waarvan de leiders voor zichzelf gelijkaardige beroerdheden opeisen als waarover Assad, Erdogan, het Saoedi vorstenhuis en zijn naburige Emiraten, Netanyahu, Poetin en het kalifaat van de IS pretenderen te mogen beschikken. De eerste hongerstaking in het beruchte Turkse gevangenissysteem wordt al gehouden door een gearresteerde redacteur van Meydan, de inmiddels verboden krant van de Turkse anarchistische organisatie DAF. Wat zal het volgende initiatief zijn of hoe ver moeten we gaan om de voortschrijdende mars van machtshebbers, voor wie alleen maar gehoorzaamheid 'normaal' is, te saboteren? Of *sollen sie weiter marschieren – wenn die Welt in Scherben fällt*?
Hoe anders gaat het als je een gezamenlijk plan voor de anarchie in de wereld wilt opstellen! In de documenten van het afgelopen congres van de Internationale van Anarchistische Federaties, gehouden in Frankfurt van 4 tot 8 augustus. Daar is begonnen met de uitbreiding van de IFA, die tot dan toe hoofdzakelijk een Europese aangelegenheid was. Er hebben zich nu Latijns-Amerikaanse federaties bij aangesloten: naast Argentinië nu ook Brazilië, Chili en Mexico, terwijl Cuba en Santo Domingo afgevaardigden hebben gestuurd. Het resultaat is dat de federatie opgehouden is een blanke aangelegenheid te zijn. Vanuit Cuba wordt aangedrongen op de waarden van een zwarte cultuur in het Caraïbisch gebied als grondslag voor basisorganisaties.
Mexico en Brazilië zijn landen waar mensen massaal de straat opgaan om op te komen voor hun levensomstandigheden. Het meest recente is de nieuwjaarsopstand van de Mexicanen tegen de opheffing van subsidie op de benzineprijs omdat de staat, gehoorzaam aan het NAFTA-handelsverdrag van vervoersprijzen 'geen zaak van regering' wil maken. Omdat hiermee forensen met een minimumloon van hun bestaan worden beroofd, kan dat niet alleen tot spontane plunderingen, maar ook tot andere organisatie-

vormen leiden die zich tegen de staat keren. Eenzelfde escalatie is mogelijk in Brazilië, waar de reactionaire aanklachtprocedure tegen de sociaaldemocratische president Roussef heeft geleid tot afbraak van de weinige sociale voorzieningen – met name het onderwijs – dat naast totalitair 'zakelijk' nu ook duur gaat worden, en de gezondheidszorg. Het is te verwachten dat naast de strijd van de volksmassa's op de straat ook daar de organisatie van de wijken en een alternatieve 'publieke sector' van onderop op gang wordt gebracht. Het is daarom te hopen dat onze kameraden daar voldoende verbindingen hebben om daarover te vertellen.
Afgesproken is, dat er in Latijns Amerika afzonderlijke bijeenkomsten worden georganiseerd van het anarchistische contactorgaan en dat daarin de verhalen zullen worden uitgewisseld van de anarchistische contacten en hopelijk ook de basisbewegingen die een alternatief weten op te bouwen voor de staat.

OP DE BRES!

Bouw naarstig verder aan uw luchtkastelen
waan u heer en meester
achter slot en gracht
vorm in eendracht een schier
ondoordringbaar menselijke ketting
(wie weet door welk vuig belang aaneengeregen)
en voer als vanouds menslastering in uw schild
uzelf naar beste kunnen wapenend
tegen de aanzwellende vloed
de tijd zal u – hopelijk niet al te laat – leren:
ook deze Bastille zal vallen
dat is een wet van Perzen en Meden.

Uit: Laatste kwartier tussen verlichting en verduistering, Jeronimo Reyes, Groningen 2016